

ԳԵՎՈՐԳ ԱՐԳԱՐՅԱՆ

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ԶՐՈՒՅՑԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱՂԲՅՈՒՐԸ
ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

(Բուզանդաբանի կորած դպրությունների կապակցությամբ)

Մծուրն քաղաքում հայտնաբերված մի հունարեն արձանագրությունն պարունակել է հայոց հին թագավորների ժամանակագրությունը և ունեցել է հետևյալ խորագիրը. «Ես, Ազաթանգեղոս զրիշ, զրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի»¹:

Արձանագրության խորագիրը պահպանվել է XI դարի պատմիչ Հովհան Տարոնացու Բաղրատունյաց պատմությունից մնացած հատվածում², որտեղ, հավանաբար արձանագրության հիման վրա, բերված է առաջին հայ թագավորաց ցանկը: Այստեղ հանգիստում է Տրդատ անունով ընդամենը մեկ հայ թագավոր՝ Խոսրովի որդին, ուստի և նրա հրամանով արձանագրությունը կազմող հեղինակը՝ Ազաթանգեղոսը մեզ ներկայանում է որպես երրորդ դարի հեղինակ:

Եթե ընդունենք, որ Մարաբասյան մատյանում վկայակոչված արձանագրությունը վավերական սկզբնաղբյուր է՝ կնշանակի դա մեզ հայտնի ամենահին գրավոր հիշատակարանն է, որ վերաբերել է զուտ հայոց պատմությանը: Այս տրամաբանական եզրակացությունն է եկել դեռ հին դարերում հայ մեծ պատմաբան-գիտնական Մովսես Խորենացին, որը Մարաբասյան մատյանը նշել է ի շարս իր օգտագործած ամենահին սկզբնաղբյուրների: Այսպիսով անկախ արձանագրության վավերականությունից, Ազաթանգեղոսը մեզ ներկայանում է որպես հայոց պատմության ամենահին շրջանի ժամանակագիր:

1 Ս ե բ է ո ս ի ե պ ի ս կ ո պ ո ս ի Պ ա տ մ ո լ թ ի լ յ ն, քաղցատուփեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջարանի և ծանօթութեամբք ի ձեռն Ս ա. Մ ա լ խ ա ս ե ա ն ց, Երևան, 1939, էջ 2: Հետագայում՝ ՍԵՊ:

2 «Հովհան Տարոնացու Պատմությունից մնացած հատված» ասելով սույն հոդվածում մենք նկատի ունենք Սեբեոսին վերագրվող Պատմության առաջին շարս գլուխները (էջ 1—22), որոնք նախկին հրատարակություններում կոչվել են Ա և Բ դպրություններ և մեծ մասամբ տպված են որպես «Սեբեոսի Պատմությանը» սխալմամբ միացած հատված, որի հեղինակը բանասիրության մեջ կոչվել է Անանուն: Մատենադարանի «Բանբեր»-ի № 6-ում (էջ 50—51) մենք ցույց ենք տվել, որ այս հատվածը մնացորդ է XI դարի պատմիչ Հովհան Տարոնացու երկից, որտեղ հեղինակը ի շարս ուրիշ սկզբնաղբյուրների (Մովսես Խորենացի, «Սեբեոսի Պատմություն», Ղևոնդ, Ստեփանոս, Ասողիկ և այլն) օգտագործած է եղել իր ձեռքի տակ գտնված և մեզ չհասած մի շատ արժեքավոր սկզբնաղբյուր (որի կազմում է գտնվել նաև Մամիկոնյանների գրույցը):

Ազաթանգեղոսի արձանագրության վավերականությունը դեռ կարոտ է ստուգման, բայց որ արձանագրության մասին հաղորդող մարաբասյան սկզբնաղբյուրը գրվել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն»-ից առաջ՝ դա մի փաստ է, որն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով նշել են ինչպես հայ, այնպես էլ օտար բազմաթիվ գիտնականներ՝ Ք. Պատկանյան³, Ա. Գուտշմիդ⁴, Կարիեր⁵, Ֆետտեր⁶, Մառ⁷, Գր. Խալաբյանց⁸, Ն. Ադոնց⁹, Ա. Մատիկյան¹⁰, Ն. Ակինյան¹¹, Ստ. Մալխասյանց¹², Մ. Արեղյան¹³, Հ. Մանանդյան¹⁴ և ուրիշներ:

Հովհան Տարոնացու հատվածում հայ առաջին թագավորների ժամանակագրությունը պարունակող արձանագրությունից բացի պահպանվել են Հայաստանի նախնական պատմությունը վերաբերող մի քանի այլ ավանդություններ, որոնց շարքում է նաև Մամիկոնյանների ծագման մասին գրույցը: Ուսումնասիրությունը պարզում է, որ Մարաբասյան սկզբնաղբյուրում այս գրույցը նույնպես գրանցված է եղել Մծուրնի արձանագրության հեղինակ Ազաթանգեղոսի անվամբ և այդպիսով հանդիսանում է Մամիկոնյանների գրույցի ամենահին գրանցումը մեր մատենագրության մեջ: Միաժամանակ պարզվում է, որ գրույցը Հովհան Տարոնացին ընդօրինակել է V դարում գրված և մեզ չհասած մի երկից:

Ն. Ադոնցը¹⁵ և Հ. Մանանդյանը¹⁶ արդեն նշել են, որ Մովսես Խորենացին ծանոթ է եղել «Սերեոսի Պատմությանը» միացած հատվածում շարադրված Մամիկոնյանների գրույցին: Սակայն նրանք հատվածը բուն Պատմության հետ միասին համարել են VII դարի հեղինակ Սերեոսի գործ, ուստի և գրույցի

³ К. Патканян, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, С-Пб, 1881.

⁴ A. Gutschmid, Über die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren. Berichte d. Kön. Sächsischen Gesellsch. d. Wissensch. zu Leipzig. Phil.-hist. Klasse, Bd. XXIII, 1876.

⁵ A. Carrière, Moïse de Khoren et les généalogies Patriarcales, Paris, 1891.

⁶ P. Vetter, Das Buch des Mar-Abas von Nisibis. Festgruss Dr. Prof. Rud. v. Roth zum 50 Jährigen Doktorjubiläum, Stuttgart, 1893, стр. 88.

⁷ Н. Я. Марр, О Начальной истории Армении Анонима.— «Виз. временник», т. 1, вып. 2, 1894, նաև К критике истории Моисея Хоренского, — «Виз. врем.», 1898, № 1—2.

⁸ Гр. Халатянц, Армянский эпос в Истории Армении М. Хоренского, Москва, 1895, Аноним как поздний апокриф, стр. 58—105.

⁹ Н. Адонц, Начальная история Армении у Себеоса в отношении к трудам Моисея Хоренского и Фавста Византийского.— «Виз. временник», 1901, т. VIII, вып. 1—2, նաև N. Adontz, Sur la date de l'Histoire de l'Arménie de Moïse de Chorène.— «Byzontion», V, XI, Bruxelles, 1936.

¹⁰ Ա. Մատիկյան, Անանուր կամ Կեղծ-Սերեոս, Վիեննա, 1913:

¹¹ Ն. Ակինյան, Սերեոս եպիսկոպոս. Բազրատունեաց և իւր Պատմութիւն ի Հերակլին— «Ազգ. մատենադարան», ՃԳ, Վիեննա, 1924:

¹² Ստ. Մալխասյանց, ՍԾՊ, էջ 164:

¹³ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ. Վաղարշապատ, 1899, էջ 389—400, 422—426 և այլուր:

¹⁴ Я. А. Манандян, Начальная история Армении Мар-Абаса (к вопросу об источниках Себеоса, Моисея Хоренского и Прокопия Кесарийского)— «Палестинский сборник», вып. 2 (64—65), 1956.

¹⁵ Н. Адонц, նշված աշխ., էջ 26, 90—91, 92:

¹⁶ Я. А. Манандян, նշվ. աշխ., էջ 80:

զրանցման ժամանակը ընդունել են VII դարը, իսկ Խորենացուն տեղաշարժել են հինգերորդ դարից դեպի ութերորդ-իններորդ դարերը:

Զրույցը Սեբեոսին են վերագրել նաև Ն. Ակինյանը¹⁷, Ստ. Մալխասյանցը¹⁸, Մ. Աբեղյանը¹⁹ և ուրիշներ:

Քյուրիմացությունը ծագել է աղճատված ձեռագրից, որտեղ զրույցը սխալմամբ ընդօրինակված է VII դարում ստեղծված «Սեբեոսի Պատմության» կազմում, որպես նրա բաղկացուցիչ մաս: Այստեղ հեղինակն առաջին դեմքով հայտնում է, որ ինքը զրույցը լսել է Ճենաստանից եկած մի դեսպանից: Այս հեղինակին նույնացնելով Սեբեոսի հետ, բանասերները բնականաբար զրանցման ժամանակը պետք է համարեին VII դարը:

Քյուրիմացությունը պարզելու և զրույցի իրական հեղինակը բացահայտելու համար նախ դիմենք բնագրին:

Մամիկոնյանների զրույցն սկսող նախադասութունը մեզ հասած բնագրում սկզբից թերի է և սկսվում է մի կիսատ բառով, որին հաջորդող բառերը նույնպես աղճատված են և անհասկանալի: Այսպես. «-աղբէ զՄամիկոնէիցն սակս ազգաց զնեղութիւնն»²⁰:

Բանասերները փորձել են զանազան բացատրութիւններ տալ այս նախադասութեանը, բայց բնագիրը վերականգնել չի հաջողվել: Ք. Պատկանյանը թարգմանել է նախադասութեան ենթադրյալ իմաստը՝ «скажем несколько слов о роде князей Мамиконян» և ծանոթագրել է. «Բնագրում այս տեղը բոլորովին անհասկանալի է»²¹: Ֆրանսերեն թարգմանութեան հեղինակ Ֆ. Մակլիերը, հավանաբար հետևելով Ք. Պատկանյանին, թարգմանել է. «Nous allons parler maintenant de l'origine des Mamikoniens»²² («Այժմ խոսենք Մամիկոնյանների ծագման մասին»): Հ. Ն. Ակինյանը բոլորովին այլ բովանդակութիւն է վերագրել նախադասութեանը, վերծանելով այսպես. «Օրինադրէ զՄամիկոնէիցն տան սպարապետութիւն»²³: Ստ. Մալխասյանցը թարգմանել է՝ «О Мамиконянах, про народы, бедствия»²⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, ենթադրութիւնները կամ բնագրից հեռացել են,

17 Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, «Հանդէս ամսօրեայ», 1911, էջ 528, ծանոթութիւն:

18 Ս տ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ջ, ՍեՊ, էջ 2, է:

19 Մ. Ա բ ե ղ յ ա ն, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, զիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 388:

20 Տե՛ս ՍեՊ, էջ 12, տող 16: Այստեղ և մյուս տպագիր բնագրերում կիսատ բառը սխալմամբ տպված է «-աղբէն»: Մենք սրբագրում ենք՝ «-աղբէ», օգտվելով «Սեբեոսի Պատմության» հնագույն ձեռագրից (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձ. № 2639, Բ. 492ա), որտեղ նախադասութիւնն ամբողջութեամբ ունի հետևյալ տեսքը. «աւրինադրէ զՄամիկոնէիցն սակս զ ազգաց զնեղութիւնն»: Այս նախադասութեան մասին տե՛ս նաև՝ ՍեՊ, էջ 170—171, որտեղ Ստ. Մալխասյանցն «աւրինադրէ» բառը դիտում է որպես «աւրինա-» և «-ղբէն» բառերի միացութիւն: Մենք բառը դիտում ենք այսպես. «աւրին-» և «-աղբէ»:

21 История императора Иракла, сочинение епископа Себеоса, писателя VII века, перевод с армянского К. Патканяна, С. Петербург, 1862, стр. 13.

22 Pseudo-Sebeos, Texte arménien, traduit et annoté par Frédéric Macler (տպվ. Journal asiatique..., Juillet-Août, 1905), Paris, MDCCCV, p. 18 (134).

23 Հ. Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Սեբեոս եպ. Բաղրատունեաց եւ իւր Պատմութիւնն ի Հերակլն: Տպվ. Ազգ. Մատ., հատ. 2, Վիեննա, 1924, էջ 31:

24 История епископа Себеоса, перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малхасяну, Ереван, 1939, стр. 19.

կամ էլ բնագրին մոտ լինելով՝ մնացել են նույնքան անհասկանալի, որքան որ է բնագիրը:

Կիսատ մնացած «-ադրէ» բայը, որի վերականգնումով զգալիորեն կհեշտանար նախադասության վերծանումը, բանասերներն անվերականգնելի համարելով, թարգմանության ժամանակ բաց են թողել: Իսկ Ակինյանի վերծանությունը («օրինադրէ զՄամիկոնէիցն տան սպարապետութիւնն») այնքան հեռու է բնագրից, որ քննության առարկա չի կարող հանդիսանալ:

Փորձենք վերականգնել նախադասությունը:

Սկսենք մեր կարծիքով ամենից շատ աղճատված «ազգաց զնեղութիւնն» բառերից: Սրանց փոխարեն, որպէս սկզբնական բնագրում ամենից սպասելի բառ, մեզ ներկայանում է «ազգացեղութիւնն» բառը: Սա իր տեսքով գրեթե նույնանում է «ազգացղնեղութիւնն» բառերի հետ և բովանդակությամբ համապատասխանում է բնագրին, որտեղ իսկապէս ներկայացված է Մամիկոնյանների ազգացեղությունը (ազգակցական կապը, ազգականությունը)²⁵:

Հայտնի է, որ ձեռագրերում բառերը գրվում էին կրճատ ձևով և առանց իրարից անջատվելու: Այս պայմաններում երկու միասին ընդօրինակված բառեր հեշտությամբ կարող էին մեկ բառի տպավորություն թողնել, ինչպէս նաև կարող էր պատահել հակառակը՝ մեկ բառն ընկալվեր որպէս երկու բառ: Բավական է, որ կրճատ ձևով գրված «ազգցեղութիւն» բառի ե-ն շփոթվեր ն-ի հետ (մի բան, որ շատ հնարավոր է), ընդօրինակող գրիչն իր առջև կունենար «ազգցնեղութիւն» ձևը, որն ուրիշ կերպ հնարավոր չէր լինի վերծանել, քան երկու բառով՝ «ազգաց զնեղութիւնն»:

Որ «ազգաց զնեղութիւնն» բառերը իրոք սրբագրելի են՝ հաստատվում է նաև «Սերեոսի Պատմության» հնագույն ձեռագրի (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձ. № 2639, Բ. 492ա) միջոցով: Այստեղ մեզ հետաքրքրող տեղում գրված է սրբագրության նշան, որը նշանակում է, թե ձեռագիրն ընդօրինակող գրիչը չկարողանալով սկզբնագրի «ազգացեղութիւնն» բառը ճիշտ վերծանել, նրա փոխարեն գրել է իր ենթադրած «ազգաց զնեղութիւնն» բառերը, որոնց իսկության մեջ համոզված չլինելով՝ անհրաժեշտ է համարել սրբագրության նշան դնել նրանց վրա:

Բառի նմանօրինակ երկատման մի ուշագրավ օրինակ մենք հանդիպում ենք նաև Մխիթար Գոշի Գատաստանագրքում: Այստեղ Գոշը խնդրում է ուղղել իր սխալները, եթե ընթերցողն այդպիսիք պատահի Գատաստանագիրքն ընթերցելիս. «Սխալանս ուղղեսցիք պատահելալք ընթերցմամբ տառիս»: Գրքչական թյուրիմացության հետևանքով ձեռագրերի մի խմբում «ընթերցմամբ» բառն աղճատվելով դարձել է «ընթերցման Բ» (տպագիր բնագրում՝ «ընթերցման երկու»)՝²⁶, որով կարող է սխալ տպավորություն ստեղծվել, թե Գոշն ակնարկել է երկու գիրք («Բ տառիս»):

25 «Ազգացեղութիւն» բառը հազվագեղ բառ է, որը հավանաբար անծանոթ է եղել «Սերեոսի Պատմությունն» ընդօրինակող գրչին, դրա համար էլ հապավված վիճակում այն սխալմամբ վերծանվել է «ազգաց նեղութիւն»: Բառը Հ. Աճառյանին հայտնի է եղել միայն Նրուսազեմի 1651 թ. կանոնից, ուստի և դիտվել է որպէս «շատ յետին, կազմութեամբ ալ անմիտ բառ» (Հայկական նոր բառեր հին մատենագրության մեջ, հատոր Բ, Վենետիկ, 1922, էջ 155):

26 Մ խ ի թ ա Ր Գ ո շ, Գատաստանագիրք, Վաղարշապատ, 1880, նախադրություն, էջ 69: Տե՛ս նաև՝ Գ ա Ր Ե գ ի ն Ա կ ա թ ո ղ ի կ ո ս, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 504:

Ձեռագրերի մի ուրիշ խմբում «ընթերցմամբ» բառը, դարձյալ երկատվելով, դարձել է «ընթերցման սբ (=սուրբ)»:

Այսպիսով Գոշի գրած մի բառը դարձել է երկու բառ, ինչպես որ «ազգացեղութիւն» բառը վերածվել է «ազգաց զնեղութիւնն» բառերի:

Հովհան Տարոնացու հատվածում «ազգաց զնեղութիւնն» բառերին նախորդում է «զՄամիկոնէիցն սակս» արտահայտությունը: Այստեղ «սակս»-ը գործածված է «մասին» իմաստով: XVI դարի մատենագիր Սիմեոն Ապարանցին, որը ձեռքի տակ ունեցել է «Սերեոսի Պատմությունը» պարունակած մի առավել անաղարտ ձեռագիր, նույնպես «սակս» բառը գործածել է «մասին» իմաստով: Նա գրում է. «Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի»²⁷: Ուրեմն «զՄամիկոնէիցն սակս» արտահայտությունը պետք է, որ նշանակի «Մամիկոնյանների մասին» («Մամիկոնյաններին վերաբերող») ազգացեղությունը: Միայն՝ ավելի սպասելի էր, որ «սակս»-ը գործածված լիներ «Մամիկոնէիցն» բառից առաջ: Եվ եթե այս պատճառով ընդունենք, որ «սակս»-ը աղավաղված բառ է՝ ապա պետք է ենթադրել, որ նրա փոխարեն սկզբնական բնագրում եղել է «զՄամիկոնէիցն սեռի» արտահայտությունը: Սիմեոն Ապարանցին գրում է. «սակս Պահլաւունեացն զարմի և Մամիկոնէիցն սեռի»: Ներսես Շնորհալին նույնպես գրում է «սակս Հայկազանցն սեռի»:

Դառնալով «-աղբէ» կիսատ բառին, դժվար չէ նկատել, որ սա երրորդ դեմք արտահայտող մի բայական վերջավորություն է, որը վերաբերում է Մամիկոնյանների կապակցությամբ վկայակոչված («-աղբէ զՄամիկոնէիցն») մի անձնավորության: Ինչպես կտեսնենք ստորև, այդ անձնավորությունը հենց Մամիկոնյանների զրույցը գրանցող Ազաթանգեղոսն է, որին վկայակոչելով Հովհան Տարոնացին, զրույցը բաղկուց առաջ հայտնել է, թե Ազաթանգեղոսն «այսպես է շարադրում Մամիկոնյանների ազգացեղությունը» (ազգականությունը):

Այսպիսով մենք ազճատված նախադասությունն ամբողջովին վերականգնում ենք այսպես. «[այսպէս շար]աղբէ զՄամիկոնէիցն սեռի ազգացեղութիւնն»:

Սիմեոն Ապարանցին իր օգտագործած «Սերեոսի Պատմության» հիման վրա զրույցի հեղինակ է նշել Մծուրնի արձանագրության հեղինակ Ազաթանգեղոսին: Թերթերի ևտեառաջության պատճառով զրույցը մեզ հասած ձեռագրերում հեռացել է Ազաթանգեղոսի անունը կրող զլխից, հայտնվել է Գ զրլխում և այդպիսով կորցրել է իր իրական հեղինակի հետքերը: Ակադեմիկոս Մալխասյանցը կարգավորել է «Սերեոսի Պատմության» է—թ գլուխների միջև բնկած մի շատ կարևոր ևտեառաջություն²⁸, բայց դեռ մնում են կարգավորման ենթակա հատվածներ, որոնցից է նաև Մամիկոնյանների զրույցը, որը մեզ հասած բնագրի Գ զլխում անբնական վիճակով խցկված է իրենից առաջ և հետո գտնվող հակիրճ ժամանակագրական ցանկերի միջև: Այդ զլխի նյու-

27 Սիմեոն վարդապետի Ապարանցույ վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեաց զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի, Վաղարշապատ, 1870: Հմմտ. Ներսես Շնորհալի, «Շարադրութիւն հոմերական վիպասանութեամբ սակս Հայկազանցն սեռի և Արշակունեացն զարմի» (Բանք շափաւ, Վենետիկ, 1830, էջ 493):

28 Տե՛ս ՍեՊ, էջ 28—41: Այս մասին տե՛ս նաև ՍեՊ, էջ 178—180, ծան. 29—30:

թերը քաղված են, ինչպես խորագիրն է նշում, Ստեփանոս Տարոնացուց²⁹ (Ասողիկից), ուստի Մամիկոնյանների զրույցն այստեղ անելիք չունի:

Սիմեոն Ապարանցու «Վիպասանության» համաձայն զրույցն սկզբնապես պետք է, որ գտնված լինի այժմյան Բ գլխում, որտեղ զետեղված է Բագրատունիների ազգաբանությունը: Բագրատունյաց պատմությունը գրող Հովհան Տարոնացին Բագրատունիների բնիկ հայկական ծագումը փաստարկելուց հետո հավանաբար կամեցել է ցույց տալ նրանց առավելությունը Մամիկոնյանների նկատմամբ և դրա համար էլ քաղել է Մամիկոնյանների ճենական ծագման մասին զրույցը, ասելով. «Ոչ են սոքա որդիք ազգածնինն Արմենակայ, այլ են եկեալ ի Ճենաստանէ»:

Ի դեպ՝ Սիմեոն Ապարանցու ունեցած ձեռագրում Բագրատունիների ազգաբանության և Մամիկոնյանների զրույցի միջև եղել է մի բնագիր, որը մեզ հասած ձեռագրում բացակայում է:

Այս բնագիրը պարունակել է Արշակ (Սիմեոն Ապարանցու մոտ՝ վրիպմամբ՝ «Վաղարշակ»³⁰) թագավորի գործերի նկարագրությունը, որի տվյալները մեզ տանում են դեպի այն միևնույն սկզբնաղբյուրը, որից օգտվել է նաև Մովսես Խորենացին: Սիմեոն Ապարանցին այդ հատվածի բովանդակությունը պատմում է հետևյալ տողերում.

Իսկ Վաղարշակ զչուն ընթացեալ
Եւ թշնամեացն պատուհասեալ,
Արիապէս շահատակեալ,
ՉՄորփիւլիկանըն սատակեալ,
Չիշխանութիւն յինքըն կորզեալ,
ՉՄակեդոնեան անունն եղծեալ:

Եւ այսքանիւք ոչ շատացեալ,
Այլ ի յօլովըն ձեռնարկեալ,
Սերունդ ազգին զաճումն առեալ,
Մինչ ի Վարդանըն պսակեալ:

29 «Սերեոսի Պատմության» առաջին հրատարակիչ Քաղեսոս Միհրդատյանը Գ գլխի խորագրում նշված Ստեփանոս Տարոնացուն համարում է Սերեոսից առաջ ապրած հեղինակ և գտնում է, որ նա է հայոց Խոսրով թագավորի պալատում լսել Մամիկոնյանների զրույցը: Այս կարծիքն առաջին անգամ հերքեց Ք. Պատկանյանը «Սերեոսի Պատմության» ուս. թարգմանությունում, որի առաջարկումն նա հայտնում է, որ Ստեփանոս Տարոնացին XI դարի մատենագիր Ասողիկն է: Ք. Պատկանյանից բացի «Տիեզերական Պատմությունից» վերցված հատվածն իրավամբ Ասողիկինն են համարել նաև Գր. Խալաթյանցը, Հ. Հյուբշմանը, Ն. Աղոնցը, Գ. Տեր-Պողոսյանը և այլք, որոնք, սակայն, հատվածն անշատել են նախորդ և հաջորդ գլուխներից և համարել են հետագա ժամանակի ընդմիջարկություն: Ն. Աղոնցը (Начальная история Армении у Себеоса, տպված՝ «Визант. временник», 1901, էջ 66) Մամիկոնյանների զրույցի տեղը ցույց է տալիս նույն գլխում (Իմա ՍԵՊ, էջ 14—15), այնտեղ որտեղ խոսվում է Կոռնակի մասին և զրույցի վայրը համարում է պարսից Խոսրով թագավորի արքունիքը: Ն. Ակինյանը («Հանդես ամսօրեայ», 1911, էջ 528, ծանոթություն) առանց բացատրելու, հայտարարում է, որ Խոսրովի արքունիքում Մամիկոնյանների զրույցը լսած անձնավորությունը եղել է Վրթանես ֆերթոզը: Իսկ Ա. Մատիկյանը (Անանունը կամ Կեղծ-Սերեոս, Քննական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1913, էջ 54—55 են) այդ անձնավորությունը նույնացնում է Փափսոս Բուզանդի հետ, որը նրա կարծիքով ապրել է չորրորդ դարում, Խոսրով Գ-ի օրոք:

30 Հմմտ. Գր. Տեր-Պողոսյան, նկատողություններ Փափսոսի Պատմության վերաբերյալ, Մասն երկրորդ, Վիեննա, 1919, էջ 113:

Չորք հարիւր և հինգ ամ տնեալ,
 ՅԱրտաշիսէ թաղըն բարձեալ:
 Ի յայս միջոցս բանքս լոեալ,
 Ի յուրվէն գոլով կասեալ³¹:

Ընդգծված և նրանց հաջորդող տողերում հայտնվում է, որ Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած բնագրի հեղինակը Վաղարշակի (Արշակի) գործերի նկարագրությունից հետո լռել է («Ի յայս միջոցս բանս լոեալ») և շատ բան բաց թողնելով («Ի յուրվէն գոլով կասեալ») անմիջապես անցել է Մամիկոնյանների զրույցին.

Զի պատմադիրն ոչ ախորժեալ,
 Ըզթերթողին (Մովսես Խորենացուն—Պ. Ա.) կրկնաբանեալ,
 Այլ զճենադունս յիշատակեալ,
 ԶՄամիկոնեանսն զնկուցեալ,
 Վասն սոցա զբրակագրեալ,
 Բայց Մովսէսի ոչ ձայնակցեալ,
 Ազաթանգեայ գոլ հետեեալ,
 Այն որ զղեսպանս ճենաց հարցեալ,
 Ի սոցանէ զստոյզն ուեալ,
 Յորմէ գրով մեզ աւանդեալ...³²

Ինչպես տեսնում ենք, ընդգծված տողերում որոշակիորեն հայտնվում է, որ ճենացի դեսպանին հարցնողը և Մամիկոնյանների զրույցը գրի առնողը ոչ թե Սերեոսն է, այլ Ազաթանգեղոսը:

Այսպիսով պարզվում է, որ Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած ձեռագրում ուղղակի նշված է եղել, որ Մամիկոնյանների զրույցի հեղինակն Ազաթանգեղոսն է³³:

Ապարանցու բնագրում միաժամանակ տեղեկացվել է, որ Մամիկոնյանների զրույցն ավանդված է եղել գրավոր. «Յորմէ գրով մեզ աւանդեալ»: Սա գալիս է հաստատելու մեր ենթադրած «շարագրէ» բառը («այսպէս շարագրէ զՄամիկոնէիցն սակա ազգացեղութիւնն»):

Զրույցի գրավոր ձևով ավանդված լինելու հանգամանքը մի շատ կարևոր փաստ է, որի հիման վրա կարելի է ենթադրել, թե Հովհան Տարոնացին Մարարասյան մատյանում Մծուրնի արձանագրությունից բացի գտած է եղել Ազաթանգեղոսի անվան հետ կապվող ևս մեկ ուրիշ բնագիր, որից քաղել է Մամիկոնյանների զրույցը: Այս սկզբնաղբյուրը պետք է, որ արձանագրությունից ավելի ընդարձակ բովանդակություն ունենար, որպեսզի Հովհան Տարոնացին կարողանար Մամիկոնյանների զրույցը ներկայացնել որպես նրանից քաղված մի հատված: Եվ այդ սկզբնաղբյուրը մեր կարծիքով նույն Մարարայի մատյանն է, որտեղ գտնվել է նաև Ազաթանգեղոսի արձանագրությունը:

Նկատի ունենալով, որ Մծուրնի արձանագրությունը պարունակել է առաջին հայ թագավորաց ժամանակագրությունը, կարելի է ենթադրել, որ Մամիկոնյանների Հայաստանում կատարած գործերը նույնպես Ազաթանգեղոսը

31 Ս. Ապարանցի, Վիպասանութիւն..., էջ 28:

32 Նույն տեղում, էջ 28—29:

33 «Մովսէրք Հայկականք»-ի մի ծանոթագրությունից երևում է, որ Սիմեոն Ապարանցու «Վիպասանությունից» բացի գոյություն են ունեցել Մամիկոնյանների զրույցի կապակցութեամբ Ազաթանգեղոսի հեղինակությունը փաստարկող նաև այլ հիշատակարաններ: Տե՛ս Մովսէրք Հայկականք, հատոր 2, Վենետիկ, 1853, էջ 144, ծանոթություն:

(Մարարայի մատյանում) նշած է եղել այդ թագավորների օրոք: Բայց զրույցի այս մասը, այսինքն Մամիկոնյանների գործունեությանը (և ոչ թե՛ ծագմանը) վերաբերող մասը չի պահպանվել և մեզ հասել է միայն Մամիկոնյանների ճինական ծագման մասին պատմող բնագիրը: Եվ հիրավի, տեսանք, որ զրույցն սկզբից թերի է և սկսվում է «-ազրէ» կիսատ բառով: Գրանից առաջ հավանաբար նկարագրված է եղել Մամիկոնյանների գործունեությունը:

Սիմեոն Ապարանցու միջոցով պարզվում է նաև, որ մեզ հասած բնագրում զրույցը թերի է նաև վերջից: Այսպես, զրույցի մեզ ծանոթ մասը վերապատմելուց հետո Ապարանցին հայտնում է, որ իր ունեցած ձեռագրում փառաբանվել է Մամիկոնյանների հայրենիքը՝ Ճենաստանը, որը համեմատվել է Ադենի (ղրախաի, եղեմի) հետ:

Այլև զաշխարհն ներբողեալ,
Մինչ Ադենայ համեմատեալ,
Բազմատեսակս թրթրմաւա
Սիրամարգօր զեղեցկացեալ,
Հրրաշէիք, էշ, այծեմամբբ,
Յամօրէիք հովիտք լրցեալք:
Անգին ակամբբ և մարգարտիք
Հասարակաց զեղազարդեալ,
Զառ մեզ ազնիւն, զհազիւ գրտեալն,
Զթագաւորաց պիտոյացեալն,
Նոցա յանպէտս է համարեալ,
Սակս բազմութեան առնդոտեալ,
Քան զհանուրս պարարտացեալ,
Եւ ըզբնակիչս լրդփացուցեալ:
Մինչ տեսողացըն ցանկացեալ,
Երանութեան բանս բարբառեալ,
Անդ, ուր այրին ոչ դառնացեալ
Եւ ոչ որբոյն յոգաց հանեալ³⁴:

Մովսես Խորենացու Ճենաստանի գովքը հիշեցնող և միաժամանակ նրանից տարբերվող այս ավանդությունը միանալով Խորենացու պատմածին, ցույց է տալիս, որ Մամիկոնյանների զրույցը հնում բաղկացած է եղել ոչ միայն Մամիկոնյանների Հայաստան դալու պատմությունից, այլև Մամիկոնյանների ծննդավայրի Ճենաստանի ներբողից, որ զրի են առել ինչպես Մովսես Խորենացին, այնպես էլ Հովհանն Ծարոնացին: Ներբողի հետքերը տարբեր ավանդությամբ գտնում ենք նաև Անանիա Շիրակացու և Վարդան Արևելցու «Աշխարհացույց»-ներում³⁵:

34 Ս ի մ է օ ն Ա պ ա ր ա ն ց ի, Վիպասանութիւն, էջ 30—31:

35 Հմմտ. Մամիկոնյանների զրույցը Մովսես Խորենացու (զիրք երկրորդ, գլ. 2Ա) և Սիմեոն Ապարանցու («Վիպասանութիւն», էջ 30—31) մտա, ինչպես նաև Ճենաստանին վերաբերող մասը Անանիա Շիրակացուն վերագրվող Աշխարհացույցում (տե՛ս Ա. Ք. Արբա հ ա մ-յ ա ն, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 354) և Զինումաշինի մասին հատվածը Վարդան Արևելցու Աշխարհացույցում (Աշխարհացույց Վարդանայ վարդապետի, թրնական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպէրեանի, Բարիդ, 1960, էջ 53): Ինչպես երևում է, Վարդան Արևելցին Մամիկոնյանների զրույցի Ճենաստանը դիտել է սրբև Չինումաշին, զրա համար էլ Զինումաշինը նկարագրելիս է օգտագործել Ճենաստանի ներբողը:

Գրիգոր Տեր-Պողոսյանը շնկատելով Ճենաստանի մասին մեր նշած չորս աղբյուրներում հանդիպող տեղեկությունների տարբերությունը՝ կարծիք է հայտնել, թե Խորենացու և «Սերևոսի»

Այս տեսակետից առանձնապես ուշադրավ է Վարդան Արևելցու «Աշխարհացույցը», որտեղ համարյա բառացի կրկնութեամբ հանդիպում է Հովհան Տարոնացու երկի սկզբնական բնագրում եղած և Սիմեոն Ապարանցու «Վիպասանութեան» միջոցով մեզ հասած մի արտահայտություն.

Վարդան Արևելցի

«Սերեոսի Պատմություն»

ոչ որքն լայ և ոչ այրին յոգոց հանէ

(Սիմեոն Ապարանցու մոտ պահպանված)

Անդ ուր այրին ոչ դառնացեալ,

Եւ ոչ որքոյն յոգոց հանեալ

Սիմեոն Ապարանցին բացահայտում է նաև հետևյալ հետաքրքիր փաստը: Հովհան Տարոնացին Մամիկոնյանների զրույցից հետո շարադրած է եղել VIII դարի պատմիչ Անոնից վերցրած մի հատված՝ կանացի զգեստների մեջ ծպտյալ երեսուն հազար ճենացի զինվորների և Մահմետի զորքերի միջև տեղի ունեցած առասպելական մարտի մասին: Ճենաստանի ներքողը վերապատմելուց անմիջապես հետո Սիմեոն Ապարանցին շարադրում է Անոնից բերված այդ հատվածի բովանդակությունը՝

Բրնաւ հինից զնա (Ճենաստանը—Գ. Ա.) ոչ տեսեալ,
ՅԱղեքսանդրէ ոչ աւերեալ,
Ի Մահմէտէ ոչ կասկածեալ,
Այլ խարկանօք զզօրսն կոտորեալ:
Յորժամ պզծոյն անդ ժամանեալ,
Ձաշագեղեայ աղչկունս տեսեալ,
Ճենբազուրին ըզգացուցեալ,
Երսուն հազար կոյս աղերսեալ,
Իսկ նա զվաշէս սպառազինեալ
Եւ կանացի զգեստի ծածկեալ,
Սուտ մարգարէն այսու փորձեալ
Եւ սրտութիւնն յանդիմանեալ:
Յորմէ Մահմէտ անմրտացեալ,
Ըստ խրրատուն զՓեսուն անցեալ,
Ձխտանիճաղանճն յայսկոյս թողեալ
Եւ զմեծազգիս յայնկոյս տարեալ:
Եւ մինչ կամէր զբարճանալ,
Ընդ օրիորդսն փափկանալ,
Մանկունքն ի սայլէն վար հոսեալ
Եւ զերկօայրին ի գործ արկեալ,
Ձերսուն հազարն խողխողեալ,
Մահմէտ սակաւ արամբ ապրեալ,
Այնուհետև ոչ յաւելեալ
Ըզճեն անուն ի միտ բերեալ³⁶:

Անոնից վերցված հատվածի մասին գոյություն է ունեցել սխալ պատկերացում, որի համաձայն Ապարանցին հատվածի բովանդակությունը գտել է

համար ընդհանուր աղբյուր է ծառայել Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Աշխարհացույց»-ը (տե՛ս՝ Գ. ր. Տ ե ր-Պ ո ղ ո ս յ ա ն, նկատագրություններ Փավստոսի Պատմության վերաբերյալ, էջ 73):

³⁶ Ս ի մ է ո ն Ա պ ա ր ա ն ց ի, Վիպասանութիւն, էջ 31—32: Հմմտ. Պատմութիւն Անոնիցայ մեծի վրդ. Հայոց, գլ. ԺԱ, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 37—40:

իրը ոչ թե իր ունեցած ձեռագրում, այլ ինքն է քաղել Ղևոնդից և կցել Մամիկոնյանների զրույցին³⁷: Ըստ այսմ չի նկատվել, որ Ապարանցին ուղղակի հայտնում է, որ Ղևոնդի հատվածի բովանդակությունն ամբողջությամբ իրեն ծանոթացրել է իր ձեռագրի հեղինակը՝

Չայս ամենայն մեզ ծանուցեալ
 Եւ զոճ բանին առ այլս փոխեալ,
 ԸզՄարտակէ սկիզբն արարեալ...³⁸:

VIII դարի պատմիչից քաղված տեղեկությունների առկայությունը Սիմեոն Ապարանցու ունեցած ձեռագրում մի նոր ապացույց է այն իրողության, որ Մամիկոնյանների զրույցը թյուրիմացաբար է միացած VII դարում գրված «Սերեոսի Պատմությանը»:

Տեսանք, որ ճինաց դեսպանի հետ զրուցողը և Մամիկոնյանների զրույցը գրանցողը հղել է Ազաթանգեղոսը: Կնշանակի խոսքով արքայի արքունիքը, որտեղ նա հանդիպել է ճենաց դեսպանին՝ հայոց խոսքով մեծ արքայի՝ Տըրդատի հոր արքունիքն է, որովհետև ուրիշ աղբյուրներից գիտենք, որ Ազաթանգեղոսն ապրել է խոսքովի ժամանակներում: Հայկական աղբյուրներում նա ներկայացված է որպես խոսքովի որդու՝ Տրդատի քարտուղար: Այժմ Սիմեոն Ապարանցու տեղեկություններից հետևում է, որ ավանդությունը նրան արքունի դպիր է համարել նաև խոսքովի թագավորության ժամանակ:

Չակերտների բացակայության պատճառով Հովհան Տարոնացու հատվածում իրար են խառնված Տարոնացու և Ազաթանգեղոսի խոսքերը, սակայն բնագրի ուշադիր զննության դեպքում դժվար չէ նկատել երկու տարբեր հեղինակների առկայությունն այնտեղ: Այսպես, սկզբում հայտնվում է, որ Մամիկոնյանները Հայաստան են եկել հայոց խոսքով և պարսից Արտավան թագավորների օրոք և այս մասին հեղինակը լսել է ճենաց դեսպանից: Բայց հետագայում ճենաց դեսպանը ոչ մի թագավորի անուն չի տալիս: Սա նշանակում է, որ թագավորների անուն տվողը Հովհան Տարոնացին է, իսկ ճենաց դեսպանի զրույցը քաղված է ուրիշ պատմիչից՝ Ազաթանգեղոսից, դրա համար էլ տրամաբանական կապ չկա հատվածի սկզբի և շարունակության միջև: Հատվածը պետք է վերծանել այսպես.

Այսպէս շարադրէ զՄամիկոնէիցն սեռի ազգացեղութիւնն (քանզի ոչ են սոքա որդիք ազգածնինն Արամենակայ, այլ են եկեալ ի ճենաստանէ յամս Արտաւանայ արքայի Պարթևաց և Մեծին խոսքովու արքայի Հայոց). «Որպէս լուայ յառնէն մեծէ, որ եկեալ էր հրեշտակութեամբ ի ճենաց քագաւորէն առ արքայն խոսքով, յոր իմ հարցեալ ի դրանն արժունի, եթէ «Ազգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ, զորմէ ասեն եթէ ի ձերմէ աշխարհէն զնացեալ են»: Եւ նա ասաց ինն. «Ասեն, ասէ, զուսանն և ի մերում աշխարհին յերգս իւրեանց զՄամիկն և զԿոնակն, արս երկուս լեալ քաջս և զլիաւոր եղբարս հարազատս,

37 Տե՛ս Բ. Ս ա Ր գ ի ս յ ա ն, Սիմեոն Ապարանցին և Կեղծ Սերեոսի տեղեկվածը. «Բաղմալէպ», 1915, էջ 7:

38 Այս տողերը միաժամանակ ցույց են տալիս, որ Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած ձեռագրում Մարտակի հատվածը գտնված է հղել Ղևոնդից քաղված հատվածից հետո, այսինքն Մամիկոնյանների զրույցից հետո:

որդիք Կառնամայ նախաբառին, որ էր երկրորդ ի քաղաւորութեանն ձեւաստանի»³⁹ և այլն:

Ընդգծված խոսքերով սկսվում է Ազաթանգեղոսի պատմածը: Իսկ դրանից առաջ խոսում է Հովհան Տարոնացին, որն Ազաթանգեղոսին արտագրելուց առաջ միջանկյալ նախադասությամբ (որը մենք բերել ենք փակագծերի մեջ) հայտնել է իրեն ծանոթ եղած մի տեղեկություն այն մասին, որ Մամիկոնյանները Հայաստան են եկել Խոսրով և Արտավան թագավորների օրոք: Այս անունները ձեւաց դեսպանի պատմածում չէին կարող հանդիպել ոչ միայն այն պատճառով, որ հետագայում ձեւաստանում ապրող մի մարդ հազիվ թե հիշեր իրենից հարյուրավոր տարիներ առաջ Հայաստանում և Պարսկաստանում իշխած թագավորների անունները, այլ նաև այն պատճառով, որ որքան մեզ հայտնի է, ձեւացիները (եթե դրանք իրոք շինացիներ են) դեսպանի Հայաստան եկած ժամանակներում չէին կարող իրենց լեզվով, այսինքն՝ միշին շինարենով ճշգրիտ արտասանել ո՛չ Արտավան, ո՛չ Խոսրով, ո՛չ էլ զրույցում հանդիպող մյուս այն անունները, որոնց կազմում ր հնչյուն կա: Չինարենը ր չունի և նրա փոխարեն օգտագործում է հայերենում և պարսկերենում գոյություն չունեցող մի կիսաձայնավոր հնչյուն, որը գերազանցապես հանդիպում է որպես վանկը փակող հնչյուն⁴⁰: Ուստի և Խոսրով և Արտավան անունները ձեւացի դուստների բերանում դարեդար կրկնվելով այնպես անձանաչելիորեն փոխված կլինեին, որ ձեւաց դեսպանի օրոք նրանցից արդեն մնացած կլինեին միայն «ձեւականացած» անծանոթ անուններ: Այնպես, որ Խոսրով և Արտավան անունները կապ չունեն ձեւաց դեսպանի հետ, չեն կարող վավերական մի սկզբնաղբյուրում գտնված լինել, այլ արդյունք են հայկական հոգում ստեղծված մի ժողովրդական ավանդության, որին և հետևել է Հովհան Տարոնացին XI դարում:

Մամիկոնյանների գաղթը այս կամ այն թագավորի անվան հետ կապելը ուղ ժամանակի արդյունք է: Հնագույն աղբյուրը, այսինքն Ազաթանգեղոսի բերանով պատմված ավանդությունը, ինչպես տեսնում ենք, որևէ թագավորի անուն չի նշում:

Հայոց դարձի պատմության հեղինակ Ազաթանգեղոսը նույնպես ոչ մի խոսք չի ասում Տրդատի օրոք Մամիկոնյանների Հայաստան գալու մասին: Ընդհակառակը, նրա մի վկայության համաձայն Մամիկոնյանները Տրդատի ժամանակ արդեն Հայոց բանակի սպարապետության պաշտոնն էին վարում: Նա գրում է. «Թագաւորն Տրդատ՝ վաղվաղակի փութով և անզբաղապէս արձակէր արս երիս աւագս փառաւորս պատուականս հրովարտակօք հանդերձ, զի զերկոսին որդիսն Գրիգորի վաղ առ նա հասուցին: Եւ որք առաքեցանն

39 ՍեՊ, էջ 12:

40 Մամիկոնյանների գրույցում ետրեմացու և Ազաթանգեղոսի մոտ (ինչպես նաև ձեւաստանի կապակցությամբ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող Աշխարհացույցում և այլ մատենագիրների մոտ) հանդիպում է նաև «ձեւերակուր» բառը, որը իբր դարձյալ ձեւական բառ է: Սակայն գիտնականներն արդեն ցույց են տվել, որ դա թուրքական լեզուներին պատկանող մի բառ է, որը ոչ միայն հայ, այլև ուրիշ մատենագիրներ շփոթել են շինարեն բառի հետ: Այս բառի մասին գոյություն ունեցած կարծիքների ամփոփումը տես՝ H. Sköld, L'origine des Mamikoniens d'après Moïse de Khorène—«Revue des Etudes Arméniennes», tome V, Fasc. 1, Paris, 1925. p. 131—136. Այստեղ նշվում է մի բառի շփոթ նաև Ֆիրզուսու մոտ: «ձեւերակուր»-ի մասին նույն հանդեսում (էջ 141—145) համեմատիր նաև՝ Louis H. Gray, Un drame anglais de source arménienne.

յարբայէ զնոցանէն, զի ածցին զնոսա՝ այսորիկ են. առաջնոյն անուն Արտավազդ⁴¹, որ սպարապետ էր ամենայն զօրացն Հայոց Մեծաց»⁴²:

Այստեղ Արտավազդի Մամիկոնյան ազգանունը չի նշված, բայց այդ անունը պահպանվել է Ազաթանգեղոսի Պատմության հին հունական թարգմանությունում⁴³: Այս բնագիրը պարունակող նորահայտ Մադրիդյան ձեռագիրը (ընդօրինակված՝ 1107 թ.), որ հրատարակել է Բելգիացի վաստակավոր հայագետ Փերար Գարիտը, երեք տարբեր տեղերում պահպանել է հիշատակություններ Տրդատի օրոք Հայաստանում իշխած Մամիկոնյան սպարապետական տան մասին: Այսպես, տպագիր բնագրի 72-րդ էջում հանդիպում է Տրդատի ժամանակակից իշխանների մի ցանկ, որի մեջ նշված է նաև «Մամիկոնյանների տերը, սպարապետը, հրամանատարը հեծելազորի և հետևակի ամենայն հայոց»⁴⁴: Մի այլ տեղում՝ Տրդատին դեպի Կեսարիա ուղեկցող շքախմբին գլխավորում է «Արտավազդը՝ Մամիկոնյանների տերը և սպարապետը»⁴⁵: Երբորդ հիշատակությունը վերաբերում է Մամիկոնյանների տոհմին պատկանած «սպարապետական երկրին»⁴⁶:

Այս տեղեկությունները նույնությամբ հանդիպում են նաև Ազաթանգեղոսի Պատմության արարական թարգմանությունում (որը ծագում է հունարենից): Այստեղ կարդում ենք. «Նրա (Տրդատի—Գ. Ա.) մոտ եկան երեք թագավոր՝ արխազաց թագավորը, վրաց թագավորը և ալանաց թագավորը, նրանց հետ միասին նաև՝ իշխանաց խումբը... Հինգերորդն էր Մամիկոնյան իշխանը, կոչումով սպարապետ: Նա տերն էր ամենայն զորաց հայոց, ինչպես հեծելազորի, այնպես էլ հետևակի և շէր հեռանում հայոց մեծ թագավորից»⁴⁷: Տրդատի Կեսարիա կատարած այցը նկարագրելիս հաղորդվում է. «Եվ Տրդատին բարձրացրեցին թագավորական կառքի վրա, որը զարդարված էր ոսկով և թանկագին քարերով: Մեծատոհմիկ ազնվականները հանդիսավոր կերպով ուղեկցում էին սրբին դեպի Կեսարիա: Եվ ամենայն զորաց հրամանատարությունը գտնվում էր Արտավազդի՝ Մամիկոնյան իշխանի և սպարապետի ձեռքում»⁴⁸: Մամիկոնյանների գավառը Տրդատի օրոք կոչվել է «Մամիկոնյանների սպարապետական երկիր»⁴⁹:

Տրդատի ժամանակ ապրած Արտավազդ սպարապետի Մամիկոնյան ցեղին պատկանած լինելու մասին կողմնակի տեղեկություն է պահպանվել նաև Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունում»: Գ գպրության է գլխում կարդում ենք. «Ապա եկն եհաս Վաչէ որդի Արտաւազդայ ի Մամիկոնէն տոհմէն, զօրավար ամենայն Հայոց մեծաց»: Ինչպես տեսնում ենք այստեղ հայտնվում է, որ Վաչեն Մամիկոնյան տոհմից էր, Արտավազդի որդին: Իսկ այս Արտա-

⁴¹ Արտավազդ անվան կապակցությամբ Ն. Աղսնցը („Byzantion“, IX, 1934, Bruxelles, p. 240) գրում է. «Արտավազդը... անշուշտ, մի Մամիկոնյան անուն է»:

⁴² Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Աս. Կանաչեանց, Տփլիս, 1909, էջ 451, § 860:

⁴³ St' a Gérard Garitte, Documents pour l'étude du Livre d'Agathange, Citta del Vaticano, MCMXLVI, p. 246.

⁴⁴ Անդ, 72:

⁴⁵ Անդ, 83:

⁴⁶ Անդ, 103:

⁴⁷ Н. Я. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием арабская версия, С. Петербург, 1905, стр. 115.

⁴⁸ Անդ, էջ 123:

⁴⁹ Անդ, էջ 137:

վազըը հենց Տրդատի օրոք ապրած Արտավազըն է, որի որդի Վաչեն էլ սպարապետության պաշտոն էր ժառանգել Տրդատի որդի Խոսրովի օրոք⁵⁰:

Տրդատին ծառայություն մատուցած Մամիկոնյան իշխանի մասին է խոսվում նաև Բուզանդարանից ծաղկաքաղ արված մեկ ուրիշ սկզբնաղբյուրում՝ Մեսրոպ Երեցի գրքում: Այստեղ կարդում ենք՝ «Նախնիքն մեր Մամիկոնեանք Վահան և Վաչէ և Արտաւազդ յաւուրսն Տրդատայ և Խոսրովու և Տիրանայ և հայրն իմ Վասակ յաւուրսն Արշակայ»⁵¹:

Փալատոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունում» պահպանված որոշ տեղեկությունների համաձայն Մամիկոնյանները Հայաստան են եկել Տրդատից շատ առաջ, հայոց առաջին Արշակունի թագավորների օրոք: Հինգերորդ դարաբույժյան Ալիսում Մանվել Մամիկոնյանը Պապ թագավորի հաջորդ Վարադգատին դիմում է այսպիսի խոսքերով. «Ե՛հնոց ժամանակաց հետէ միամտութեամբ առ ձեզ՝ Արշակունիս վաստակեալ եմք և եղեալ զանձինս մեր ի վերայ ձեր, ամենայն նախնիքն մեր առաջինն անկան ի պատերազմունս ի վերայ ձեր»: Ընդգծված բառերը մատնանշում են Վարադգատից մի քանի սերունդներ առաջ եղած ժամանակներ:

Նույն դիտում Փալատոս Բուզանդը բառացիորեն հայտնում է, որ առաջին Արշակունիներն արդեն ճանաչում էին Մամիկոնյաններին. «Առաջին քաղաւորքն Արշակունիք, որք գիտեինն զմեզ, ով էաք կամ ուստի էաք»:

Ուշագրավ են Փալատոս Բուզանդի «առաջին թագաւորքն Արշակունիք» և Հովհան Տարոնացու հատվածում պահպանված Մծուրնյան արձանագրության «զամս առաջին քաղաւորացն Հայոց» արտահայտությունները: Առաջժմ շարնդելով, որ սրանք միևնույն հեղինակի խոսքեր են, ուզում ենք զուգադրել միմյանց արձագանքող այս տեղեկությունները, ցույց տալու համար այն փաստը, որ Փալատոս Բուզանդը Մամիկոնյաններին համարում է առաջին հայ թագավորների ժամանակակից իշխաններ, իսկ Ազաթանգեղոսը Հովհան Տարոնացու մոտ ներկայացված է որպես այդ միևնույն թագավորների ժամանակագրությունը Մծուրնում արձանագրող հեղինակ: Արդյոք սա նույնպես չի՞ նշանակում, որ Մծուրնի արձանագրության և Մամիկոնյանների զրույցի աղբյուրն ընդհանուր է:

Մովսես Խորենացին (գիրք Ա, գլ. 14) Մարաբասյան սկզբնաղբյուրի առթիվ հայտնում է, որ արքունի դիվանում պահպանված են եղել նաև դուսանական պատմություններ: Պետք է ենթադրել, որ այս միևնույն ավանդության հետ է կապված նաև Ազաթանգեղոսի անվամբ շարադրված Մամիկոնյանների զրույցը, որի նյութը նույնպես, ինչպես երևում է, ավանդությունը վերագրել է այն միևնույն արքունի դիվանին, որտեղից և քաղված է Մծուրնի արձանագրության նյութը («հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի»): Գաղտնիք չէ, որ Մամիկոնյանների զրույցը դուսանական պատմության դրոշմ է կրում:

Մովսես Խորենացին, ի տարբերություն Հովհան Տարոնացու, Մամիկոնյանների գաղթի ժամանակ է նշել ոչ թե Խոսրովի, այլ՝ Տրդատի թագավորության տարիները: Սա կարելի է բացատրել նրանով, որ Խորենացու հայտնի

50 Հմմտ. Մ. Արևելյան, Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1908, էջ 118, ծանոթություն: Նաև՝ Իշխան Քուսմանյան, Մի քանի նկատողություն Մամիկոնյանց գաղթականության վրա, «Հ. Ամս.», 1911, էջ 520—521:

51 Մ Ե Ս Ր Ո Վ Ե Բ Ե Կ, Պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1737, էջ 214—215:

ավանդույթունում խոսքովի անունը փոխարինված է եղել Տրդատի անվամբ: Բոլորովին զարմանալի չէ, «երբ վիպական մի գործող անձ երկուսի է բաժանվում: Պապ և թոռ (կամ հայր և որդի), նոր ծագած անվանը սովորաբար վերագրվում են մյուս հերոսներից մեկի կամ մյուսի այս կամ այն դեպքերը. հասկանալի է՝ տարբեր պատումների մեջ հաճախ նաև տարբեր ձևերով և տարբեր դեպքեր»⁵²: Մանուկ Աբեղյանի այս բացատրությունը լիովին վերաբերում է նաև խոսքովի և նրա որդի Տրդատի անունների փոխանցմանը Հովհան Տարոնացու օգտագործած սկզբնաղբյուրի և խորհնացու մոտ:

Շփոթի այդպիսի մի օրինակ է նաև VII դ. պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանի Պատմությունում պահպանված ավանդույթունը Տրդատի հյուսիսային ազգերի դեմ վարած կռիվների մասին: Այս միևնույն իրողությունները Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունում» պատմվում են Տրդատի որդի խոսքովի կապակցությամբ⁵³:

Գիտնականներն անգամ կարծիք են հայտնել, թե Տրդատ թագավորներից մեկի անունը միաժամանակ եղել է խոսքով⁵⁴:

Հետաքրքիր է, նաև, որ Հովհան Մամիկոնյանի հաղորդած «Գիսանե-Գեմետր» գրույցի պատումներից մեկում, որը հանդիպում ենք XVII դ. ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրության մի տարբերակում, տեղի է ունեցել շփոթ նաև հայ և պարսիկ թագավորների միջև⁵⁵: Հովհան Մամիկոնյանի պատմի համաձայն «Գեմետր և Գիսանե իշխանք էին Հնդկաց և եզրաք ցեղով և փախուցեալ ի թագաւորէն Հնդկաց, հայածեցան և եկին մինչև յաշխարհս յայս: Եւ իբրև եկին առ քաղաւորն Հայոց Վաղարշակ եւ նա ետ գերկիրն Տարանոյ չիշխանութեամբ նոցա»⁵⁶: Սրան հակառակ, Դավիթ Բաղիշեցու տարբերակի համաձայն Գեմետրը և Գիսանեն եկել են ոչ թե հայոց թագավոր Վաղարշակի, այլ՝ պարսից արքա Արշակի մոտ:

Փաստերի այս լույսի տակ, թվում է, դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչպես է պատահել, որ Մամիկոնյանների գաղթի ժամանակը կապվել է մեկ խոսքովի, մեկ Տրդատի անունների հետ:

Ժամանակակից պատմագիտությունը հայ և օտար աղբյուրների քննությամբ վերջնականապես պարզել է, որ Մամիկոնյանները Հայաստանում հաստատվել են խոսքովից և Տրդատից շատ առաջ: Այս իրողությունը մենք հաստատեցինք մի շարք պատմիչների միջոցով: Այժմ ավելացնենք երկու այլ սկզբնաղբյուր, որտեղ արդեն անվանապես հիշատակված են նախքան Տրդատն իշխած երկու թագավորներ, որոնց օրոք նշված է եղել Մամիկոնյանների գաղթը:

Այսպես, X դարի մատենագիր Մեսրոպ երեցի Պատմության խմբագրություններից մեկում, որը մեզ հասել է XIII դարի ձեռագրերում, գաղթը նշված է Արտաշիրի թագավորության օրոք. «Մեր նախնիքն էին թագաւորքն Ճենաս-

52 Մ. Արզարյան, Հայոց հին դրականության պատմություն, գիրք Ա, էջ 603:

53 Անդ, էջ 407:

54 Jacques de Morgan, Histoire du peuple arménien. Paris, p. 96, 102 և այլն (ընդունվում ենք Մ. Աբեղյանի աշխատությունից):

55 Տե՛ս Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրությունը, սուգվ. Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հատ. II, Երևան, 1956, էջ 367, ծ. 44:

56 Հ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարանոյ, աշխատ. և առաջար. պ. դ. Թեկնածու Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 107—108:

տաննաց և ի գրգռութենէ երկու թագաւորացն Ճենաց, թագաւորեաց Ճենրագուր փոխանակ Վահարու և փախուցեալ նախնեացն մերոց ի հօրեղբօրէ իւրեանց Ճենրագուրայ և եկեալ ի Հայս և եղեն սիրեցեալք յԱրտաշէթ թագաւորէն Հայոց որպէս զնմանիս իւր: Եւ անուանք երկուց եղբարցն էին այսոքնիկ՝ Մամիկոն և Կոնակ. և անուանեցան Մամիկոնեանք»⁵⁷:

Վարդան Արևելցին (XIII դ.) Արտաշէթի փոխարեն հիշատակում է Արտաշեսին. «Մամակ և Կոնակ փախուցեալք ի թագաւորէն Ճենրակրոյ եւ եկին առ թագաւորն Հայոց Արտաշես, եւ նա վասն քաջութեանց նոցա կարգեաց զօրավարս Հայոց զնդին եւ կոչեցան Մամիկոնեանք»⁵⁸:

Վարդան Արևելցու Աշխարհացոյցում հանդիպող այս տեղեկութիւնը, որն ակնհայտորեն ծագում է Մծուրնի արձանագրութեան հեղինակ Ագաթանգեղոսի զրույցից, միանալով միևնույն հեղինակի «Պատմութիւն Տիեզերականում» հիշատակվող Ագաթանգեղոսի անվան հետ⁵⁹, գալիս է հաստատելու ոչ միայն այն փաստը, որ Վարդան Արևելցին ծանոթ է եղել «Սեբեոսի Պատմութեանը» կից հատվածում պահպանված զրույցին, այլև՝ որ նրա ունեցած ձեռագրում Մամիկոնյանների զրույցը, Արշակի շորս որդիների կապակցութեամբ հիշատակվող Ագաթանգեղոսի անվան հետ միասին, գտնվել է միևնույն գլխում: Իսկ սա իր հերթին նշանակում է, որ Հովհան Տարոնացու հատվածում ներկա Ա և Բ գլուխներն սկզբում բաժանված չեն եղել առանձին վերնագրերով: (Այս մասին ավելի հանգամանորեն՝ ստորև): Նույնիսկ բնագրի մեղ հասած վիճակում այս գլուխների կապն այնքան սերտ է, որ բանասերները դրանք միասին վերագրել են Ագաթանգեղոսին և հրատարակել են նրա անվամբ: Այդպես են «Սեբեոսի Պատմութեան» բոլոր հրատարակութիւնները, բացի Ստ. Մալխասյանցի հրատարակութիւնից: Ֆրանսիացի արևելագետ Վիկտոր Լանգլուան նույնպես մեզ զբաղեցնող ամբողջ բնագրի թարգմանութիւնը ֆրանսերեն հրատարակել է Ագաթանգեղոսի անվամբ⁶⁰:

Այսպիսով պարզվում է, որ Վարդան Արևելցու օգտագործած ձեռագիրը նույնպես ունեցել է այն միևնույն տեսքը, ինչպիսին որ ունեցել է Սիմեոն Ապարանցու ձեռագիրը, այսինքն՝ Ա և Բ գլուխները գտնվել են Ագաթանգեղոսի անունը կրող միևնույն բնագրում:

Ինչպես տեսանք, Մամիկոնյանների գաղթը որոշակի թագավորների հետ են կապել շորս մատենագիր՝ Մովսէս Խորենացին, Մեսրոպ Երեցը, Հովհան Տարոնացին, Վարդան Արևելցին: Այն հանգամանքը, որ այս մատենագիրներից

57 Մ և ս ր ո ս պ թ ա հ ա ն ա, Պատմութիւն մնացորդաց հայոց եւ վրաց, Մազրաս, 1775, էջ 134:

58 Վ ա ր դ ա ն վ ա ր դ ա պ ե տ, Աշխարհացոյց, Քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպլեանի, Բարիզ, 1960, էջ 53—54:

59 Տե՛ս Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցու Պատմութիւն Տիեզերական, ի լոյս բնծայեաց Մկրտիչ էմին, Մոսկուա, 1861, էջ 46. «Թագաւորն Պարսից խնդրեաց զսիւնն կենայ, որ ի Մծրին յապարանս արքայութեան հայոց. և յանույն զտա գիր յունարէն, եթէ ես գրեցի Ագաթանգեղոս, զի Մեծն Արշակ ունէր շորս որդիս»: Վարդան Արևելցու «Ի Մծրին՝ յապարանս արքայութեան Հայոց» արտահայտութիւնը հաստատում է որոշ բանասերների ենթադրութեանն այն մասին, որ սկզբնական բնագրում Մծրինի փոխարեն եղել է Մծուրն: Մծուրնում է, որ, իրօք, գտնվել է «ապարանք արքայութեան Հայոց»:

60 Տե՛ս Le Pseudo-Agathange. Histoire ancienne de l'Arménie. Extrait de l'Histoire de Héraclius par Sébeos. Traduction de l'arménien, V. Langlois, Collection..., Paris, 1867, p. 195—200.

յուրաքանչյուրն իր սեփական թագավորական անունն է տվել (Տրդատ, Խոսրով, Արտաշիր, Արտաշես) ցույց է տալիս, որ Մամիկոնյանների զրույցի հնազույն սկզբնաղբյուրում, աչսինքն ժողովրդական ավանդույթում, որ զրի է առնված Ազաթանգեղոսի անվամբ, գաղթի կապակցությամբ որևէ թագավորի անուն նշված չի եղել և՛ Տրդատ, Խոսրով, Արտաշիր, Արտաշես անուններն արդյունք են հետագա տարրեր պատումների:

Եվ իսկապես, ինչպես տեսանք, ճենացի դեսպանը Ազաթանգեղոսի հետ զրույցելիս ընդհանուր արտահայտությամբ ասում է, որ Մամիկն ու Կոնակը «կնաւ և որդւովքն իւրեանց և ամենայն աղխիւն իւրեանց» Պարթևաց թագաւորի կողմից ուղարկվեցին «չերկիրն հայոց առ ազգական իւր արքայն Արշակունի, որ էր թագաւոր Հայաստան երկրին, ուր և սերեալ բազմացան յոյժ, և եղեն յազգ մեծ ի Մամիկոնայ և ի Կոնակայ: Յայսմանէ այն է սպարապետ»⁶¹:

Ճենացի դեսպանի հիշատակած անհայտ «արշակունի արքայի» փոխարեն Խոսրով անունը տեղադրել է Հովհան Տարոնացին, հետևելով իրեն հայտնի ինչ որ ավանդության: Մովսես Խորենացին նույնպես «արշակունի արքա» անորոշ արտահայտության փոխարեն ունի Տրդատի անունը, որը դարձյալ Մամիկոնյանների զրույցի մի այլ վարիանտի արդյունք է: Մեսրոպ երեցի գրքում հանդիպող Արտաշիր անունը ավելացված է խմբագրողների կողմից: Ավելի հին ընդօրինակություններում այդ անունը չկա և այս փաստն ինքնին մի ապացույց է այն բանի, որ Մեսրոպին հայտնի եղած պատումում Արտաշիրի անունը չի եղել:

Այսպիսով շորս հայ պատմիչներ տարրեր ձևերով են ավանդել Մամիկոնյանների զրույցը: Մովսես Խորենացին շեղվել է նաև նրանով, որ Մամիկոնյանների նախահորը համարում է մեկ մարդ՝ Մամգունին, այնինչ Ազաթանգեղոսի պատմածում երկուսն են՝ Մամիկ և Կոնակ: Բայց սա, ինչպես Մ. Արեղյանն է գրել, հատուկ է ժողովրդական վեպին. «Զույգ անունների իրրև մի անձի անուն ընդունվելը, ինչպես՝ Մամ-Կոն Խորենացու մոտ, հատուկ է ժողովրդական վեպին»⁶²: Ն. Աղոնցի⁶³ և Ա. Մատիկյանի⁶⁴ կարծիքով Խորենացին

61 «Յայսմանէ այն է սպարապետ» արտահայտության շուրջ գոյություն ունեն զանազան տեսակետներ: Բանասերները կարծելով, որ այդ արտահայտությունն ազավազված է՝ նրա փոխարեն առաջարկել են մի բանի սրբազրույթություններ: Այսպես օրինակ, Ն. Աղոնցը արտահայտությունը կապելով նրան նախորդող Կոնակ անվան հետ, բնագիրը վերծանել է՝ «Կոնակայ, յայսմանէ սպարապետ»: Ն. Ակինյանը կարդացել է՝ «յայսմ տանէ յանէ սպարապետ» (Այս կարծիքների ամփոփումը տես ՍԵՊ, էջ 172—173, ծան. 18): Երկու սրբազրույթունն էլ, մեր կարծիքով, բխում են բնագիրը ոչ ճիշտ վերծանելուց: Այստեղ սրբազրույթու կարիք չկա: Հովհան Տարոնացու օգտագործած սկզբնաղբյուրում նախօրոք հայտնված է եղել, որ Մամիկոնյանները հասարակ մարդիկ չեն, այլ՝ թագավորական ծագում ունեն և ապա ավելացվել է, որ այդ պատճառով էլ, աչսինքն՝ ազնվական ծագման պատճառով էլ Մամիկոնյանների ազգն սպարապետ է. «յայսմանէ այն (այս «այն»-ը վերաբերում է Մամիկոնեից ազգին, որի մասին քիչ առաջ հայտնվում էր՝ «եղեն յազգ մեծ ի Մամիկոնայ և ի Կոնակայ») է սպարապետ»: Ա. Մատիկյանը (Անանունը կամ Կեղծ-Սերևոս, էջ 54) սրամտորեն նկատել է, որ «այն է սպարապետ» արտահայտության ներկա ժամանակով գործածված լինելը նշան է այն բանի, որ արտահայտության հեղինակը ժամանակակից է սպարապետական ազգին: «Սերևոսը», որի ժամանակ այլևս հայ սպարապետական ազգ գոյություն չունի, չէր կարող գրել «այն է (ազգն է) սպարապետ»:

62 Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1908, էջ 115:

63 Н. Адонц, Начальная история Армении у Себеоса..., стр. 90.

64 Ա. Մատիկյան, Անանունը կամ Կեղծ Սերևոսը, Վիեննա, 1913, էջ 53:

ինքն է Մամ և Կոն անունները միացրել, դարձրել մեկ անուն՝ Մամգուն, որպեսզի գրանով ավելի «օտարահնչյուն» տեսք տա նրան:

Քվում է՝ բերված փաստերը բավական են, որպեսզի ցույց տան, որ Հովհան Տարոնացու հատվածում քաղվածաբար պահպանված Աղաթանգեղոսի զրույցը հանդիսանում է Մամիկոնյանների զրույցի անդրանիկ գրանցումը հայ պատմագրության մեջ:

Քյուրիմացաբար գտնվելով VII դարում գրված «Սերեոսի Պատմության» կազմում՝ այն վերագրվել է Սերեոսին և գրանով բանասիրության մեջ ստեղծվել է մի տեսակետ, որին եթե հավատանք, կստացվի անհավատալի ենթադրությունների մի հանգույց, որի համաձայն՝

1. «Սերեոսը», իրր ծանոթ չի եղել Խորենացուն և որոշել է առաջին անգամ ընթերցողին հայտնել Մամիկոնյանների զրույցը, 2. «Սերեոսը» գնացել է Պարսկաստան և գտնվել է մի թագավորի (Խոսրով Ապրվեզի) արքունիքում, որը գահ էր բարձրացել իրենից (այսինքն՝ «Սերեոսի Պատմության» ստեղծման ժամանակից՝ 661 թ.) ուղիղ յոթանասունմեկ տարի առաջ (590 թ.) և մահացել էր գրանից 34 տարի առաջ (627), 3. «Սերեոս եպիսկոպոսի» պարսկաստանյան առաքելության մասին ոչ մի տեղ ոչ մի հիշատակություն չի պահպանվել, շնայած, որ այդ մասին առաջին հերթին պարտավոր էր հայտնելու ինքը՝ «Սերեոսը», որպես իր ժամանակի Հայոց պատմությունը գրող հեղինակ, 4. Չնայած «Սերեոսի Պատմությունը» գրված է մի այնպիսի ժամանակ, երբ Պարսկաստանում ոչ միայն Խոսրովի արքունիքը գոյություն չուներ, այլև չկային նրանից հետո իշխած մյուս թագավորները և առհասարակ վաղուց վերացված էր պարսից թագավորությունը (երկրում իշխում էին արաբները), բայց և այնպես «Սերեոսը» պարսից արքունիքում իր լսած զրույցի մասին այնպես է գրում, կարծես թե ինքը գեռ պարսից արքունիքում է գտնվում և դեպքից բաժանված չէ ո՛չ ժամանակով, ո՛չ էլ վաչրով:

Եթե բանասերները ուշադրություն դարձնեն «եկեալ էր առ արքայն Խոսրով» արտահայտության վրա՝ կտեսնեն, որ այն կարող էր գործածվել միայն Հայաստանում գտնվող արքունիքի մասին: Ոչ ոք չի կասկածում, որ «Սերեոսի Պատմությունը» գրված էր Հայաստանում: Ուրեմն «եկեալ էր» բառը վերաբերում է միայն և միայն Հայաստանին⁶⁵:

Եվ քանի որ Սերեոսի ժամանակ Հայաստանում այլևս հայոց արքունիք գոյություն չուներ, մնում էր կռահել, որ արքունիքի մասին խոսող հեղինակը Սերեոսը չէ, այլ՝ մեկ ուրիշը, որը գտնվել է հայոց Խոսրով թագավորի արքունիքում, որտեղ որ եկել էր ճենաց դեսպանը:

Փոխանակ այս ճիշտ եզրակացությունը գալու և մտածելու, որ «եկեալ էր» արտահայտությունը Սերեոսին չի հարմարվում, բանասերները որոշել են Սերեոսին իրեն հարմարեցնել արտահայտությանը և այդ նպատակով Սերեոսին տարել են Պարսկաստան (որովհետև այնտեղ պատահաբար Խոսրով անունով մի թագավոր է եղել), իսկ դեպքի ժամանակն էլ III դարից տեղափոխել են VII դար:

⁶⁵ Պարսկաստան գնացած դեսպանի մասին Հայաստանում գտնվող «Սերեոսը» չէր կարող ասել «եկեալ էր»: Այս բառը թերևս Պարսկաստանին վերաբերելը միայն այն դեպքում, եթե «Սերեոսը» նախօրոք հայտնած լիներ, որ ինքը գտնվում էր Պարսկաստանում, որտեղ եկել էր նաև ճենաց դեսպանը:

Այսպիսի թյուրիմացությունից խուսափելու համար պետք էր նկատել նաև այն փաստը, որ Խոսրովի անունը պարունակող արտահայտությունը գտնվում է մի այնպիսի դիտում, որն ամբողջապես վերաբերում է Հայաստանի ամենահնագույն շրջանին և ոչ մի կապ չունի դարեր հետո Պարսկաստանում իշխած Խոսրովի թագավորական տան հետ:

Հենց այն հանգամանքը, որ քննարկվող հատվածում ոչ մի խոսք չի ասված Խոսրովի ազգության, արքունիքի վայրի և զրույցի հեղինակի արքունիքում գտնվելու առիթի մասին՝ ապացույց է այն բանի, որ խոսքը վերաբերում է Հայաստանում կատարված դեպքի և որ զրույցի հեղինակը Խոսրովի արքունիքում պաշտոնավարած Ազաթանգեղոսն է, որը ընթերցողին վաղուց արդեն ծանոթ էր որպես արքունի պաշտոնյա: Մծուրնի արձանագրությունը նա գրել էր «հրամանաւ քաջին Տրդատայ, առեալ ի դիւանէ արքունի» և կարիք չուներ ավելորդ անգամ հիշատակելու, թե ինչու էր ինքը գտնվում իր աշխատավայրում:

Պետք է միաժամանակ նկատել, որ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակի նման ճշմարտապատում պատմիչը չէր կարող յոթերորդ դարում հանդես գալ առաջին անգամ Մամիկոնյանների զրույցը լսողի դերում: Եթե նա նույնիսկ կամենար Մամիկոնյանների մասին իր ասածը ավելի հավաստի դարձնելու համար դիմել ինչ որ կեղծիքի, այդ կաներ իրեն ծանոթ ձևերով: Հայտնի է, որ նույնիսկ հինգերորդ դարի մեր պատմիչները իրենք հանդես չեն եկել որպես իրենց նկարագրած վաղ ժամանակներին վերաբերող դեպքերի ականատեսներ, այլ իրենց գրածը վերագրել են ուրիշներին: Այդպես են ստեղծվել Ազաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Զենոբ Գլակի (վերջինս՝ ութերորդ դարում) անուններով հայտնի պատմությունները, որոնց հեղինակները իրականում ապրելով ու ժամանակներում հանդես են եկել որպես չորրորդ դարի հեղինակներ: Եթե Սերեոսն էլ դիմեր այդպիսի մի կեղծիքի՝ ինքն էլ ստիպված կլիներ նույն կերպ վարվելու և կներկայանար վաղ ժամանակներում ասքած մեկի անվամբ:

ՉՐՈՒՅՑԻ ԻՐԱԿԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Արդ՝ ո՞վ է եղել հինգերորդ դարում ասքած այն հեղինակը, որն առաջին անգամ գրանցել է Մամիկոնյանների զրույցը և որն իր աղբյուր է նշել Մծուրնի արձանագրության հեղինակ Ազաթանգեղոսին:

Սա մեր կարծիքով այն միևնույն մատենագիրն է, որին Հովհան Տարոնացին կոչում է ժամանակագիր, ասելով. «Քանզի զսոյն հառէ ժամանակագիրն այդպէս որպէս առաջիդ կայ» (ՍԵՊ, էջ 7):

Սերտ կապ կա այս ժամանակագրի և Հովհան Տարոնացու հատվածի սկզբում գետնդրված այն առաջարանի միջև, որտեղ հայտնվում է, որ պատմության նյութը վերցված է Մարաբրայի մատյանից⁶⁶: Այս մատյանում գտնվել

⁶⁶ «Բանբեր Մատենադարանի» 6-րդ հատորում (1963, էջ 52—53) ապագրված մի հոդվածում մենք արդեն ցույց ենք տվել, որ այս առաջարանը պատկանում է Խորենացուց առաջ ասքած հեղինակին՝ ժամանակագրին և քաղվածաբար գտնվելով Հովհան Տարոնացու հատվածում՝ մինչև այժմ սխալմամբ ընդունվել է որպես «Սերեոսի Պատմության» հեղինակի, կամ էլ՝ միայն նրա առաջին դպրության հեղինակի առաջարան: Ժամանակագրի այժմ անհետ կորած զրվածքը գտնվել է Հովհան Տարոնացու ձեռքում և ընդարձակ քաղվածքներով, արտագրվել է ներկա հրատարակության Ա և Բ գլուխներում: Արտագրված քաղվածքների շարքում է, նաև առաջարանը, որը Հովհան Տարոնացին բերել է իր գրածն ավելի հավաստի դարձնելու համար (ժամանակագրի

է Ազաթանգեղոսի արձանագրությունը: Ուրեմն բնական է ենթադրել, որ Մամիկոնյանների զրույցը նույնպես պետք է գտնվեր Մարաբաշի մատյանում, քանի որ պատկանում էր միևնույն հեղինակին՝ Ազաթանգեղոսին:

Մովսես Խորենացին նույնպես Հովհան Տարոնացուն արձագանքող իր նյութերի աղբյուրները կոչել է Մարաբասյան մատյան և Մարաբաշին անվանել է ժամանակագիր⁶⁷: Ուրեմն բավական է պարզել ժամանակագրի անձնավորությունը և ինքնըստինքյան կպարզվի զրույցի հեղինակը:

Մինչ այդ՝ համառոտակի ծանոթանանք ժամանակագրի անձնավորության մասին հայտնված կարծիքներին:

Գր. Խալաթյանցը⁶⁸, Ն. Ադոնցը⁶⁹, Ստ. Մալխասյանցը⁷⁰ և այլք, ելնելով Պարթևաց ապստամբությանը վերաբերող գլխում (ՍԵՊ, էջ 7—11) և IV դարի հույն մատենագիր Եվսեբիոս Կեսարացու ժամանակագրությունում հանդիպող որոշ ընդհանուր տվյալներից, գտնում են, որ «Սերեոսի Պատմությունը» միացած հատվածի հեղինակը ժամանակագիր ասելով հասկացել է Եվսեբիոս Կեսարացուն: Ըստ այսմ անտեսվել է այն փաստը, որ Կեսարացուց քաղված տեղեկությունները Պարթևաց ապստամբությանը վերաբերող գլխում քիչ տուկոս են կազմում: Ժամանակագիրը հիմնականում օգտագործել է ուրիշ աղբյուրներ և նրանց հիման վրա է շարադրել հիշյալ գլուխը:

Ն. Մառը⁷¹ և Ն. Ակինյանը⁷² ժամանակագրին նույնացրել են Մծուրնի արձանագրության հեղինակ Ազաթանգեղոսի հետ: Սակայն նրանք չեն նկատել, որ պարթևաց ապստամբությանը վերաբերող գլխում նշված են հինգ այնպիսի թագավորներ, որոնք ապրել են Ազաթանգեղոսից հետո, ուստի և նրանց մասին գրող ժամանակագիրը չի կարող նույնանալ Ազաթանգեղոսի հետ:

Ն. Ակինյանը հետագայում վերանայելով իր կարծիքը, ժամանակագրին նույնացրել է «Դ դարի հույն հեղինակ Փավստոս Բյուզանդացու» հետ⁷³:

Սերեոսին վերագրվող Պատմությունը միացած հատվածում Բուզանդի կորած երկի հետքեր է տեսել նաև բնագրի ուսումնասիրությամբ զբաղված բանասերների մեծամասնությունը (Գր. Խալաթյանց, Ն. Ադոնց, Մ. Անանիկյան, Ա. Մատիկյան, Գր. Տեր-Պողոսյան և այլք): Եղել են նաև այնպիսիները (Ն.

խոստարանությունում հայտնվում է այնպիսի մի հեղինակավոր սկզբնաղբյուրի մասին, ինչպիսին է Տրդատ Թագավորի հրամանով գրված Ազաթանգեղյան արձանագրությունը): Հովհան Տարոնացու ամբողջական երկի մեղ շհասած մասերում հայտնված է եղել, որ մեջբերումները կատարված են ժամանակագրից: Այս ծանոթագրության կորստյան պատճառով այժմ ժամանակագրի խոստարանությունը և նրանից քաղված մյուս հատվածները «Սերեոսի Պատմության» քաղկացուցիչ մասերի տպավորություն են թողնում:

⁶⁷ Մովսես Խորենացին առաջին գրքի IX գլխում ժամանակագրին այսպես է հիշատակում. «Յևտ որոյ նոյն ժամանակագիր յառաջ մատուցեալ ասէ»: Ժիշտ է, Խորենացին ժամանակագիր է կոչել անմիջապես Մարաբասին, իսկ Հովհան Տարոնացին ժամանակագիր ասելով նկատի է ունեցել Մարաբասի մատյանը վկայակոչող հեղինակին, բայց փաստն այն է, որ և՛ Խորենացին, և՛ Հովհան Տարոնացին Մարաբասյան աղբյուրը նշել են միևնույն ժամանակագիր մականվամբ:

⁶⁸ Гр. Халатянц, Армянский эпос в Истории Моисея Хоренского, Москва, 1896, часть I, стр. 85—89.

⁶⁹ Н. Адонц, Начальная история Армении, стр. 75—76.

⁷⁰ ՍԵՊ, էջ 1Թ, 168:

⁷¹ Н. Я. Марр, О начальной истории Армении..., стр. 281.

⁷² Ն. Ակինյան, Սերիոս կպիսկոպոս Բագրատունեաց և իր Պատմութիւնն ի Հերակլն.— «Հ. Ամս.», 1923, էջ 403—415:

⁷³ Ն. Ակինյան, Սերիոսի «Ժամանակագիրն» և Փ. Բիզանդեայ Ա պատմութիւնը.— «Հ. Ամս.», 1938, էջ 46, 50:

Մառ, Հ. Քոփչյան, Կ. Տեր-Սահակյան և ուրիշներ), որոնք հատվածն ուղղակի նույնացրել են Բուզանդի կորած դպրութունների հետ:

Այս ենթադրությունները բխել են այն ակնհայտ փաստերից, որոնք անառարկելի են դարձնում Փավստոս Բուզանդի և Հովհան Տարոնացու հատվածի միջև գոյություն ունեցող կապը:

Փաստերից կարևորագույնը վեցերորդ դարի բյուզանդացի պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայություններն են, որոնց «Սերևոսի Պատմությանը» միացած հատվածի կապակցությամբ, առաջին անգամ անդրադարձել է նիկողայոս Ադոնցը⁷⁴ և ապա՝ Ա. Մատիկյանը⁷⁵, Ն. Ակինյանը⁷⁶ և ուրիշներ:

Պրոկոպիոսն իր «Վասն պարսկական պատերազմին» աշխատության⁷⁷ մեջ հայոց Արշակ Բ թագավորի մասին բերում է մի պատմություն (Արշակի Պարսկաստան կանչվելը, հայկական հողի վրա բմրոստանալը, Անհուշ բերդում բանտարկվելը և սպանությունը), որը բաղված է Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» հինգերորդ դպրության ՄԲ, ՄԴ գլուխներից:

Իր օգտագործած սկզբնաղբյուրը Պրոկոպիոսն անվանում է «Հայոց պատմություն», առանց Փավստոս Բուզանդի անունը տալու: Բայց մենք գիտենք, որ հինգերորդ դարում «Հայոց պատմություն է» կոչվել հատկապես Փավստոս Բուզանդի Պատմությունը: Ղազար Փարպեցին իրենից առաջ գրված պատմական երկերը թվարկելիս միայն Փավստոս Բուզանդի մասին է ասում, որ նրա գիրքը կոչում են Հայոց պատմություն. «գոր անուանեալ կոչեն զանուն գրոցն Հայոց պատմութիւն»⁷⁸:

Պրոկոպիոսը Փավստոս Բուզանդի անվան փոխարեն նշել է գրքի անունը: Հնում երբեմն սովորություն է եղել գրքերը կոչել միայն անվամբ, առանց հեղինակների անունների: Այդպես են կոչվել «Գիրք Գրիգորիսի» (Ազաթանգեղոս), «Պատմութիւն հայոց» (Փ. Բուզանդ), «Պատմութիւն Աղուանից» (Մ. Կաղանկատվացի), «Պատմութիւն Ներսէսի» (Մեսրոպ Վայցցձորեցի), «Նարեկ» (Գրիգոր Նարեկացի) և այլն:

Փավստոս Բուզանդի երրորդ դպրությանը նախորդող խոստարանության մեջ գիրքը կոչված է «յիշեցուցիչը պատմութեանց ազգացն Հայաստան աշխարհին որդուց Քորդոմայ»⁷⁹: Զորրորդ դպրությունը նույնպես կոչվում է «ժամանակագիր մատեանք տան որդուց Քորդոմայ աշխարհին Հայոց»⁸⁰: Հինգերորդ դպրության վերնագիրն է՝ «ժամանակագիր մատեանք տան որդուցն Քորդոմայ իշխանին (կարդա՛ «աշխարհին» — Գ. Ա.) Հայոց»⁸¹: Իսկ վեցերորդ դպրությանը՝ «ժամանակագիր մատեանք»⁸²: Այսպիսով բոլոր դպրությունների վրա կրկնված է եղել «ժամանակագիր մատեանք հայոց» բառերը, որոնք ուրիշ

⁷⁴ Н. Адони, Начальная история Армении..., стр. 93—95.

⁷⁵ Ա. Մատիկյան, Անանուն կամ Կեղծ-Սերևոս, Վիեննա, 1913, էջ 17—25:

⁷⁶ Ն. Ակինյան, Սերևոսի «ժամանակագիրն»... «Հ. Ամս.», 1938, էջ 42—50:

⁷⁷ Procopius, vol., 1, 5, Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Paris, II, Bonnae, 1833. Հայոց Արշակ Բ թագավորին վերաբերող հատվածի թարգմանությունը տե՛ս Մատիկյանի նշված աշխատութ. 18—22 էջերում:

⁷⁸ Ղ. Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1904, էջ 1: Հմմտ. Ա. Մատիկյան, նշվ. աշխ., էջ 24:

⁷⁹ Փավստոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 6:

⁸⁰ Անդ, էջ 101:

⁸¹ Անդ, էջ 277:

⁸² Անդ, էջ 389:

բան չէին կարող նշանակել, քան՝ «Հայոց պատմութիւն»: Ըստ որում «Մատնան» բառը անպայման մատնանշել է գրավոր պատմութիւն և այդ գրավոր իմաստի հետքերը պահպանվել են նաև Պրոկոպիոսի հիշատակած վերնագրում՝ «ἡ τῶν Ἀρμενίων συγγράφη», որը նշանակում է գրավոր պատմութիւն⁸³:

Բուզանդի գրքում ամենուրեք, որտեղ գրված է «Ժամանակագիր մատեանք հայոց» դրանից առաջ նշված է բոլորի համար մեկ ընդհանուր խորագիր. «Բուզանդարան պատմութիւնք»:

Սա նշանակում է, որ Բուզանդարանն ընդհանուր վերնագիր է եղել բոլոր դպրութիւնների համար և որ՝ «Ժամանակագիր մատեանք հայոց»-ի մեկ հասած մասը կապված է «Բուզանդ» անունով (կամ՝ «բուզանդ» բառով) ստեղծված Փալստոս Բուզանդ անձնանվան հետ, որի հետևանքով և այս Պատմութիւնն այժմ հայտնի է որպես Փալստոս Բուզանդի Բուզանդարան⁸⁴:

Ղաղար Փարպեցու և Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայութիւններից երևում է, որ Փալստոս Բուզանդի անունը կրել են միայն մեկ հասած դպրութիւնները, իսկ նախորդ երկու դպրութիւնները ներկայացված են եղել ուրիշ-հեղինակների անուններով: Դրանով պետք է բացատրել այն փաստը, որ Փարպեցին Փալստոս Բուզանդի Պատմութիւն ասելով հասկացել է միայն մեկ հասած դպրութիւնները: Իսկ Պրոկոպիոսը, որ օգտվել է նաև նախորդ դպրութիւններից, բավականացել է ամբողջ «Բուզանդարանի» համար ընդհանուր «Հայոց պատմութիւն» արտահայտութեամբ և այն չի կապել միայն Փալստոսի անվան հետ:

Պրոկոպիոսի օգտագործած Բուզանդարանի (որը նա կոչում է «Հայոց պատմութիւն») առաջին դպրութիւնների բովանդակութիւնը⁸⁵ համընկնում է Հովհան Ծարոնացու հատվածում պահպանված Պարթևաց ապստամբութեանը վերաբերող գլխին: Իսկ սա իր հերթին, ինչպես տեսանք, քաղված է ժամանակագրից: Այսպիսով Պրոկոպիոսի միջոցով պարզվում է, որ ժամանակագիրը նույն ինքը Բուզանդարանի հեղինակն է:

Հովհան Ծարոնացու հատվածից երևում է, որ Բուզանդարանի առաջին դպրութիւնները կրել են Մարարա Մծուրնացու անունը («Անդ հայելով ի մատեանն Մարարայ փիլիսոփայի Մծուրնացու...»):

Ինչպես տեսանք՝ Ագաթանգեղոսի արձանագրութիւնը, մամիկոնյանների գրույցը, Պարթևաց Արշակ թագավորին վերաբերող հատվածը և առհասարակ Հովհան Ծարոնացու հատվածում պահպանված երկու առաջին գլուխների նյութը ամբողջապես վերցված է Մարարայի մատյանից: Եթե նկատի ունեն-

⁸³ Հմմտ. Ա. Մատիկյան, նշվ. աշխ., էջ 23, 24:

⁸⁴ «Բուզանդարան» բառը բացատրելու ուղղությամբ կատարված փորձերից առավել կարեւորներն են Ն. Բուզանդացու (Քննակեր, Ա, էջ 21—22), Ստ. Մալխասյանցի (Փալստոս Բուզանդի աշխարհարար թարգմանութիւնը, Երևան, 1947, էջ 309—310) և Հ. Անասյանի (Բուզանդարանի ուսերեն թարգմանութիւնը, Երևան, 1954, էջ 5) փորձերը, որոնց ընդհանուր հայտարարն այն է, որ «Բուզանդարանը» հավաքական իմաստ ունի: Նորայր Բուզանդացին ենթադրել է, թե Բուզանդարանը եղել է երեք տարբեր բուզանդների երկերի մի հավաքական տուփ, որից «օտար ոմն հանած է... միայն զԳ, զԴ, զԵ և զԶ դպրութիւնները»: Ատեփանոս Մալխասյանցը գտնելով, որ Բուզանդ նշանակում է «գրույց», «պատմութիւն», Բուզանդարանը համարել է բուզանդների ժողովածու: Հակոբ Անասյանը Բուզանդարան բառի մեջ տեսել է հեղինակի «Բուզանդ» անունով և «բան» մասնիկով կերտված մի բառ, որ դարձյալ նշանակում է Բուզանդների ժողովածու:

⁸⁵ Procopius, vol. III, De Aedificiis, III, 1. Մեկ հետաքրքրող հատվածի գրաբան թարգմանութիւնը տես Ա. Մատիկյանի նշվ. աշխ. 22—23 էջերում:

նանք, որ Հովհան Տարոնացին կատարել է միայն Մարաբույի մատյանի համառոտագրությունը, բերել է քաղվածքներ նրանից՝ ապա կարելի է պատկերացնել, թե որքան բնորոշ ծավալ պետք է ունենար այս մատյանը առաջին երկու դպրություններում: Հետևաբար բնական է, որ մի ծավալուն գիրք պետք է կոչվեր իր սկզբնաղբյուրի՝ Մարաբա Մծուրնացու անվամբ, ինչպես որ երրորդից վեցերորդ դպրությունները կոչված են Փավստոսի անվամբ:

Բուզանդարանի մեզ հասած դպրությունների առաջարանի երրորդ դպրության սկզբում զետեղված լինելը նույնպես նշան է այն բանի, որ երրորդ դրությունում սկսվել է մի առանձին ժողովածու, այլապես՝ հարկ կլիներ առաջարանը և «կատարեցաւ»-ը կրկնել յուրաքանչյուր դպրությունից առաջ և հետո:

Վերջապես մեզ հասած Բուզանդարանի առանձին ամբողջություն լինելու մասին են խոսում նաև երրորդ դպրության սկզբում գրված «խսկիզբն» և վեցերորդ դպրությանը կից «վերջ» բառերը, որոնք վկայում են, որ սկսվել և վերջացել է մի ամբողջություն:

Մի այլ հանգամանք, որը ցույց է տալիս, որ Բուզանդարան ժողովածուն ներկայացված է եղել մի քանի հեղինակների անուններով: Այսպես, մանրակրթի ազնուությունից երևում է, որ Բուզանդարանը կազմված է Հին և Նոր կտակարանների որոշ գրքերի օրինակով: Այդ երևում է Բուզանդարանի մի շարք ծանրամասնություններում: Համեմատենք, օրինակ, Բուզանդարանի առաջարանի և ավետարաններից առաջ զետեղված Նվսերիոսի առ Կարպիանոս թղթի հետևյալ հատվածները.

Ավետարան

Վանոնս տասն թուով գրոշմեցի...

Ի վերայ իւրաքանչիւր շորեցունց աւետարանացն թիւ ինչ առնթեր կայ ըստ իւրաքանչիւր մասին... մինչև ցկատարած գրոցն:

Բուզանդարան

Կարգօք, թուօք և համարօք կանոնեալ գրոշմեալ նկարեցի իւրաքանչիւր գլխովք: Եւ շորս Խոստմունս շորից շորեցունց դպրութեանցս յիւրաքանչիւր գլուխս պատուաստեցի մինչև ի կատարած սորին⁸⁶:

Այստեղ գործ ունենք երկու սկզբնաղբյուրների ակնհայտ կապի հետ: Այդ կապը ցույց տվող պակաս նշանակալի փաստ չէ նաև «Ավետարան» և «Բուզանդարան» բառերի համանման կառուցվածքը:

Հայ մատենագրության որոշ հուշարձաններում պահպանվել են տեղեկություններ, որոնց համաձայն Բուզանդարանը հնում հայտնի է եղել նաև «Հայոց մնացորդաց պատմութիւնք» անունով⁸⁷: Սա ևս Բուզանդարանի և ս. գրոց աղբյուր ցույց տվող մի կարևոր փաստ է:

Հայտնի է, որ Բուզանդարանը գրվել է Հայոց պատմությանը վերաբերող մի քանի սկզբնաղբյուրներից հետո և պարունակում է այնպիսի նյութեր, որոնք նախորդ պատմիչները բաց են թողել: «Է ինչ մեր պատմութիւն,— գրում

⁸⁶ Փ ա վ ս տ ո ս Բ ու զ ա ն դ, Խոստարանութիւն նախադիտելի:

⁸⁷ Հմմտ. Библи. Ленинград. отд. ИНА АН СССР, колл. Орбели, С-59, стр. 3-66. Վիեննա, Միսիթ. մատ., ձ. № 349 (107), թ. 93-94: Այս փաստը մենք մանրամասն բնության ենք ենթարկել Փավստոս Բուզանդին նվիրած մեր անտիպ ուսումնասիրությունում, որը վերաբերում է Բուզանդարանի ստեղծման ժամանակին, աղբյուրներին, նախնական բնագրին, իրական հեղինակին և այլ առեղծվածներին:

է Բուզանդարանի հեղինակը երրորդ դպրութեան առաջարանում, — որ առաջին է, և է ինչ, որ վերջին է, իսկ որ միջին ինչ եղև, այն ի ձեռն այլոց գրել գրեցաւ: Ուրեմն ինչ որ «ի ձեռն այլոց գրեցաւ»՝ հեղինակը գրանց չի անդրադարձել, այլ գրել է ուրիշների կողմից շքոված պատմութիւնը:

Ճիշտ միևնույն ծրագիրն է հայտնուած եղել նաև Բուզանդարանի կորած դպրութիւններում, որոնց առաջարանը քաղվածաբար պահպանվել է Հովհան Ծարոնացու հատվածում: Այստեղ կարդում ենք. «Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի զանատորագրեալ ժամանակ և զնախնի քաջացն ձեռնարկելով գրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս, և ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոյ...»⁸⁸: Այստեղ ևս հեղինակը կրկնում է Բուզանդարանի վերոհիշյալ այն միտքը, որ ինքը գրելու է ուրիշների կողմից շնկարագրված ժամանակը («զանատորագրեալ ժամանակ»):

Աստվածաշնչի Մնացորդաց գրքերը նույնպես «Հայոց մնացորդաց պատմութեանց» (Բուզանդարանի) նման, գրված են Հին կտակարանի մյուս գրքերից համեմատաբար ավելի ուշ և պարունակում են այդ գրքերից դուրս մնացած պատմական հիշատակարանների մնացորդներ, որից և ստացել են «Մնացորդաց գիրք» անունը:

Պատահական չէ նաև այն, որ Հին կտակարանի Մնացորդաց գրքերը երբայեցեքեն սկզբնագրում կոչված են ճիշտ այնպես, ինչպես որ Բուզանդարանը՝ այսինքն՝ երկուսն էլ կոչվում են «Ժամանակագիր մատեանք» երբայեցեքեն՝ «Դարբիրի հայամամ»⁸⁹:

Մենք ուզում ենք այս նույն օրինաչափությունը տեսնել նաև այն բանում, որ Բուզանդարանի հեղինակը, շեղվելով ընդհանուր սովորությունից, իր գրքերը նշել է «դպրութիւն» բառով, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ երբայեցեքեն «դարբիր» բառի հայերեն թարգմանությունը: Աստվածաշնչի երբայեցեքեն բնագրում, օրինակ, Սամուելի ժամանակագրությունը կոչվում է «դարբիր Սամուալ», ինչպես, որ Բուզանդի ժամանակագրությունը՝ «դպրութիւն Բուզանդեայ»:

Եվ այսպես, Բուզանդարանի հեղինակը, նույն ինքը՝ ժամանակագիրը, ս. գրոց օրինակով իր գիրքը ներկայացրել է տարբեր հեղինակների անուններով՝ Ազաթանգեղոս, Մարարբա Մծուրնացի, Փալստոս Բուզանդ⁹⁰: Եվ այս

⁸⁸ Սեթ, էջ 1:

⁸⁹ Տպագրական բարդություններից խուսափելու համար երբայեցեքեն բառերը բերում ենք հայերեն տառագարծութեամբ: «Դարբիրի հայամամ»-ի երբայեցեքեն գրությունը վերցրել ենք Հին կտակարանի երբայեցեքեն բառարանից (Carl Siegfried und Bernhard Stade, Hebräisches Wörterbuch zum Alten Testamente, Leipzig, 1893, p. 134, 909): Երբայեցեքեն բնագրում «դարբիր» բառը «Ժամանակագիր մատեանք» իմաստով (կամ ինչպես Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանիչներն են կոչել «Գիրք բանից աւուրց») գործածված տե՛ս նաև՝ երրորդ գիրք թագավորութեանց, զվ. ԺԴ, տուն 29 (հմտ. Hebräisches Wörterbuch, p. 134) և այլուր:

Հետաքրքրական է նշել, որ հայ թարգմանիչները Սամուելի, Յէուի և այլոց ժամանակագրությունները թարգմանել են «բանք» (փխ. «Օրագիր», «Ժամանակագիր») բառով: Այսպիսով «բանք» բառը հայ մատենագիտության մեջ գործածված ենք գտնում նաև գրքի, գրավոր խոսքի իմաստով (հմտ. «գրեալ են ի բանս Սամուելի տեսանողի»: Առաջին մնացորդաց, ԻՔ, 29):

⁹⁰ Ինչպես երևում է, Բուզանդարանի հեղինակը պատահաբար չէ գործածել հայերենի համար անսովոր Ազաթանգեղոս, Մարարբա, Բուզանդ անունները: Սրանցից յուրաքանչյուրի ետևում ըստ երևույթին թաքնված է մի ինչ որ իմաստ: Գիտենք, որ «Ազաթանգեղոս» նշանակում է «բարի հրեշտակ», «Բուզանդ»-ը, ըստ Ստ. Մալխասյանցի, «զրույց»: Հավանաբար մի իմաստ պետք է ունենա նաև Մարարբա անունը:

ամենը զհատկել է մի ընդհանուր ժողովածուի մեջ, որը կոչել է «Բուզանդարան», ինչպես, ասենք՝ «Աւետարան», որը պարունակում է շորս հեղինակի գործեր: Իսկ «Բուզանդարան» նշանակում է «զրույցարան», «ավանդությունների, պատմությունների գիրք», ինչպես, որ ցույց է տվել ակադեմիկոս Ստեփան Մալխասյանցը՝ Փավստոս Բուզանդի աշխարհաբար թարգմանության ծանոթագրությունների մեջ (էջ 309—310):

Բուզանդարանը իրոք ժողովրդական զրույցներից բաղկացած պատմությունների մի ժողովածու է, ուստի և բնականաբար պետք է կոչվեր «զրույցարան»: Այս հաստատվում է նաև «Սերեոսի Պատմությունում» սահմանված՝ Բուզանդարանի ընդհանուր առաջաբանից, որտեղ բառացի հայտնվում է, որ ժողովածուի նյութը քաղված է վիպասանություններից, առասպելներից («...դրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն չիշատակել զառասպելս»):

Հայտնի է, որ հայ դպրության առաջին դարերում մեծ ծավալ ունեցող ժողովածուները միևնույն կազմի մեջ տեղավորելը անհնարին էր: Տառերի խոշոր գրությունը և մագաղաթը գրքերի ծավալը կհասցնեին անգործնական մեծության: Դրա համար էլ սովորություն է եղել ժողովածուներն ընդօրինակել առանձին-առանձին հատորներով: Դա վերաբերել է նաև Աստվածաշնչին, որը միայն համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակների ձեռագրերում ենք տեսնում ընդօրինակված միևնույն կազմի մեջ: Այս տեսակետից էլ անհավանական չի լինի ենթադրել, որ Մարաբայի մատյանը և Փավստոս Բուզանդի դպրությունները, միևնույն ժողովածուի մասեր լինելով հանդերձ, ընդօրինակված են եղել առանձին հատորների մեջ: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Ղազար Փարպեցին օգտվելով Փավստոս Բուզանդի գրքից, (որը նա կոչում է «Հայոց պատմություն»)՝⁹¹ անծանոթ է մնացել նրա նախորդ երկու դպրություններին:

Մարաբայի մատյանը Բուզանդարանի կազմում է գտնվել նաև X դարի մատենագիր Մեսրոպ Վայոցձորեցու ունեցած ձեռագրում: Մամիկի և Կոնակի մասին այս հեղինակը հայտնում է այնպիսի տեղեկություններ, որոնց մի մասը գալիս է Բուզանդարանի մեզ հասած դպրություններից, իսկ մյուս մասն արձագանքում է Հովհան Տարոնացու հատվածում պահպանված Մարաբայան մատյանին: Այսպես՝

Բուզանդարան (դպր. Ե, գլ. 1է),
Մարաբայան մատյան (ՍԵՊ, էջ
12—13)

Մեսրոպ Վայոցձորեցի
(Սուփերք հայկականք, հ. 2, էջ 120—
121)

⁹¹ Անհետաքրքիր չի լինի նշել, որ «Հայոց պատմություն» կոչվող մի գիրք էլ գտնվել է XI դարի վրաց պատմիչ Լեոնտիոս Թուփսեցու (Լեոնտի Մրովելի) ձեռքին: Սա «Վրաց թագավորների և նախահայրերի պատմություն» գրքում խոսելով Տրդատի բաշությունների մասին, իր սկզբնաղբյուրը կոչում է «Հայոց Պատմություն» (տես Լեոնտիոս Թուփսեցու երկի հատվածական թարգմանությունը՝ կատարված Մելիքսեթ-բեկի կողմից՝ «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Երևան, 1934, էջ 167): Որոշ բանասերներ Լեոնտիոսի նշած «Հայոց պատմությունը» նույնացրել են Ազաթանգեղոսի Պատմության հետ (Ի վ. Զ ա վ ա խ ի շ վ ի լ ի, ժցցլու յնոտղլու ևսնժոտոնոս ծփցոտլոտձա V—XVIII ևս), տժոտլոնո, 1916, էջ 125, Մ ե լ ի բ - ս ե թ - բ ե կ, նշվ. աշխ. և այլն), չնկատելով, որ Թուփսեցին Ազաթանգեղոսի պատմության համար օգտագործում է բոլորովին այլ անուն. «Վկայության գիրք» կամ «Հայոց դարձի պատմություն» (տես՝ ս Մ ե լ ի բ ո ս ե թ - բ ե կ ի թարգմանությունը, էջ 172): Արդյոք Թուփսեցու հիշատակած «Հայոց պատմությունը», որը վերաբերել է հայոց առաջին թագավորներին, ինչ որ կապ չի՝ ունեցել Բուզանդարանի կորած դպրությունների հետ:

Մեք շեմք իսկ լեալ ձեր ծառայք, այլ
բնկերք ձեր... Մեր նախնիքն լեալ էին
քաղաւորք աշխարհին ձենաց... Փա-
խըստական լեալ Մամիկն և Կոնական
գնան առ արքայն Արշակունի... և
եղևն յազգ մեծ ի Մամիկայ և Կոնա-
կայ...

Ազգն Մամիկոնէից ոչ են կացեալ
ծառայք ձեր, այլ՝ բնկերք: Եւ նախնիք
մեր՝ քաղաւորքն ձենաց... Փախեան
երկու որդիք թաղաւորին ձենաց ...և
եկեալ բնակեցան յաշխարհիս Հայոց...
Որոնց անուանք նոցա, անդրանկանն
Մամ և երկրորդին Կոն յորչորջիւր և ի
նոցուն անուանեցան Մամիկոնք...

Ինչպես տեսնում ենք, ընդգծված տողերը քաղված են մեզ հասած Բու-
զանդարանից, իսկ շարունակությունը՝ Հովհան Տարոնացու մոտ պահպանված
հատվածի պատումներից է:

Հայ և օտար մատենագիրների երկերում հանդիպող տեղեկություններից
երևում է, որ Մարաբայի մատյանի կորուստը տեղի է ունեցել ոչ այնքան էլ
վաղ ժամանակներում: Տեսանք, որ նրանից օգտվել են Մովսես Խորենացին,
Պրոկոպիոս Կեսարացին, VII դարի Աշխարհացույցի հեղինակը, Մեսրոպ Վա-
յոցձորեցին, Հովհան Տարոնացին և Վարդան Արևելցին: Հնարավոր է, որ Մա-
րաբայի մատյանից օգտված լինեն նաև բուն «Սերեոսի Պատմության» հե-
ղինակը⁹², Քովմա Արծրունին⁹³, վրաց պատմիչ Լեոնտիոս Թուխսեցին և ուրիշ-
ներ:

Նրա գոյության մասին տեղեկություն ենք գտնում նաև XVIII դարի
սկզբներին կազմված մի մատենագիտական ցանկում, որը գտնվում է Մաշ-
տոցի անվան Մատենադարանի № 2271 և 2220 ձեռագրերում և կրում է «Պատ-
մագիրք հայոց» վերնագիրը⁹⁴:

Այս ցանկում հանդիպող տեղեկությունը Բուզանդարանի մասին շատ
կարևոր է, ուստի փոքր ինչ հանգամանորեն անդրադառնանք ցանկին:

Սա մի արժեքավոր աղբյուր է, որի հեղինակը երբեմն հայտնում է այն-
պիսի տեղեկություններ, որոնք այլուր չեն պահպանվել: Մենք արդեն նշել ենք
(«Քանրեր Մատենադարանի, № 4, 1958, էջ 72») «Պատմութիւն վասն ազգին
նետողաց» երկի (13-րդ դ.) իրական հեղինակի անվան (Գրիգոր Պատմիչ)
այս ցուցակում պահպանված լինելու փաստը: Միայն այստեղ է պահպանվել

92 Գր. Խալաթյանցը (Арм. эпос в Истории М. Хоренского, 1896, стр. 58—105), Ստ.
Մալխասյանցը (Սերեոսի Պատմությունը և Մ. Խորենացի, Քիֆլիս, 1899), Ն. Ակինյանը
(Սերիոս եպոս. Բազրատունեաց, Ազգ. մատենադարան, Վիեննա, 1924, էջ 66—72) համոզիչ
փաստերով ցույց են տվել բառապաշարի և ստեղծագործական հնարքների ընդհանրությունը մի
կողմից Մարաբայի և Փավստոսի մատյանների, մյուս կողմից «Սերեոսի Պատմության» մեջ,
որոնցից երևում է, որ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակն իր ձևերի տակ ունեցել է Բուզան-
դարանի բոլոր դպրությունները, որոնց բառապաշարի և ոճի խիստ ազդեցության տակ է ինքը:

93 Հմմտ. Ք. Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 23.
(«Շուն դու, և երամակ շանց, որ զկնի քո տողեալ սահին») և ՍԵՊ, էջ 4 («Շուն ևս դու և յերա-
մակէ շանց՝ դու և ծողովուրդ քո»):

94 «Պատմագիրք հայոց» խորագիրը կրող ցանկն առաջին անգամ տպագրվել է «Ազդարա-
րում» (Մադրաս, 1795, էջ 188—192), ապա՝ «Հանդէս ամսօրեայ»-ում (1952, էջ 55—63: Սրա
արտատպությունը տե՛ս Ն. Ակինյան, Բաղէշի գպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 294—307) և Հ.
Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Երևան, 1959, էջ LIII—LVII: Այս ցանկից
ստորև բերվող օրինակները տեսնել նշված հրատարակությունների էջերում:

նակ VII դարում գրված «Ժամանակական կանոնի» հեղինակ Անանիա Շիրակացու անունը⁹⁵:

Թե որքան ստույգ են այս երկու տեղեկությունները՝ ցույց տվեցին հետագա բանասիրական ուսումնասիրությունները, որոնք պարզեցին, որ նշված երկերն իսկապես պատկանում են այն մատենագիրներին, որոնց նշել է «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակը:

Արժեքավոր է նաև Մխիթար Անեցուն վերաբերող տեղեկությունը: «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակը գրում է. «Մխիթար Յանեցի, որ է Պատմութիւն Յանույ Բաղաբիւն»: Առաջին անգամ և միայն այստեղ է պահպանվել տեղեկություն այն մասին, որ Մխիթար Անեցին գրել է Անի քաղաքի պատմությունը:

Այս երկը մինչև այժմ բանասիրությանը հայտնի չէ: Բայց մեզ թվում է դա Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № № 7584 և 3079 ձեռագրերում պահպանված այն բնագիրն է⁹⁶, որն ունի իսկ և իսկ «Պատմագիրք հայոց»-ում նշված խորագիրը (ներառյալ «Յանույ» արտասովոր ձևը)՝ «Պատմութիւն քաղաքին Յանույ»: Այստեղ նշված վերջին դեպքը վերաբերում է 1236 թվականին⁹⁷: Հայտնի է, որ Մխիթար Անեցին ապրել է Սամվել Անեցուց հետո և Վարդան Արևելցուց առաջ: Սամվել Անեցին իր երկն ավարտում է 1166 թվականին, իսկ Վարդանը՝ 1270 թ.: Ուրեմն 1236 թվականը համընկնում է Մխիթար Անեցու ապրած ժամանակին⁹⁸:

Այս ևս մի փաստ է, որը հայտնի է դառնում «Պատմագիրք հայոց»-ի միջոցով և խոսում է այդ ցանկը կազմող հեղինակի ունեցած ձեռագրերի հազվագեղությունը և մեծ արժեքի մասին:

Հանձին «Պատմագիրք հայոց» ցանկի հեղինակի մենք ունենք հայ մատենագրությանը քաջատեղյակ մի մասնագետ⁹⁹: Բնագրերը նշելիս նա ազդյուրադիտական վերլուծության է ենթարկում դրանք: Այսպես, օրինակ, Ազաթանգեղոսի պատմությանն անդրադառնալիս նա Դաշանց թղթի մասին գրում է. «Բայց դաշանցն սիրո և միաբանութեան զգոյշ պարտ է լինել, զի ի հին

95 Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 6228 ձեռագրում (XIX դ.) նույնպես «Ժամանակական կանոնի» հեղինակ է նշված Անանիա Շիրակացին (թ. 79ա): Բայց այս տեղեկությունը վրիպել է Ժամանակագրության հրատարակողների (Բ. Մարգիսյան, Աշ. Արրահամյան) ուղարկությունից: Ի դեպ՝ № 6228 ձեռագրի մասին բանասիրության մեջ գոյություն ունեցող կարծիքը (Ա. Ղ. Արրահամյան, Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 104, 142, 357: Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, էջ 745, 754, 757—758) ենթակա է ճշգրտման: Ձեռագիրը սխալմամբ համարվել է ընդօրինակություն հայկական ամենահին (չուրչ հաղարամյա) թղթյա ձեռագրից (Մաշտոցի Մատենադարան, ձ. № 2679), սակայն ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն ընդօրինակված է Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի № 218 (739) ձեռագրից, որը 1835 թ. արտագրություն է:

96 № 7584 և 3079 ձեռագրում «Պատմութիւն քաղաքին Յանույ» երկն ընդօրինակված է երկու այլ բնագրերի հետ միասին, որոնք կարող են մի ընդհանուր երկի տպագրություն թողնել: Հ. Ս. Անասյանի «Հայկական մատենագիտությունում» (հատոր Ա, 1959, էջ 894) այս երկի կապակցությամբ ձեռագրերից բերված էջերը պետք է ուղղել այսպես. «№ 7584, էջ 348ա—349բ, № 3079, էջ 253ա-բ (թերի)»:

97 Ձեռագրում՝ «ՉճՉէ», պետք է ուղղել «ՉճՉն»: Ընդօրինակող գրիչը «ն»-ի փոխարեն ընդօրինակել է «է»: Անիի գրավումը տեղի է ունեցել ՉճՉն (=1236) թվականին:

98 Մխիթար Անեցու նորահայտ երկին մենք մանրամասն կանոնադրանք առանձին հոդվածով:

99 Ն. Ակիսյանը «Պատմագիրք հայոց» ցանկի հեղինակ է համարել XVIII դ. անվանի գիտնական Վարդան Բաղիշեցուն: Սակայն մենք ցույց ենք տվել («Բաները Մատենադարանի», № 4, էջ 72—75), որ այս ենթադրությունը հիմք չունի:

օրինակսն ոչ ուրէք գտանի, ալ ի նորագոյնս՝ աղթարմայից բազում ինչ ըստ խրեանց ախորժակացն շարագրեալ խորամանկութեամբ նրևի»: Եվ իսկապես, ինչպես հայտնի է, Դաշանց թուղթը հետագա ժամանակի ներմուծում է Աղաթանգեղոսի պատմութեան մեջ: Եպիփան Կիպրացու երկերի կապակցութեամբ ցանկի հեղինակը հայտնում է. «Բայց գիտելի է, զի գիրք մի ևս անուամբ սորին գտանի խառն ճառից ընդ պատմութեանցս, յորս գտանին բանք հերձուածողաց և շաղփաղփութիւնք յտլովք»:

Այնպիսի դեպքերում, երբ հեղինակը հայ մատենագիրների այս կամ այն երկը նշելիս՝ դրանք չի ունեցել ձեռքի տակ կամ առհասարակ չի տեսել, այդպիսի դեպքերում նա նշում է այն աղբյուրը, որտեղից քաղել է տեղեկութիւնը: Օրինակ, գիտենք, որ Մովսես Խորենացին երկրորդ գրքի ԼԳ գլխում հայտնում է, որ իրենից առաջ ուրիշները գրել են առաքյալների պատմութիւնը («յառաջագոյն գրեալ յայլոց... կատարումն Առաքելոյն և որք ընդ նմա»): Այս գիրքը, սակայն, մեզ չի հասել, դրա համար էլ «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակը գիրքը նշելով հանգերձ գրում է, որ այդ տեղեկութիւնը ինքը քաղել է Մովսես Խորենացուց. «Պատմութիւնք սրբոց առաքելոցն, որք ի Հայս կատարեցան, որպէս վկայէ Մովսես Խորենացին՝ Բ հատուր, ԼԱ¹⁰⁰ գլուխ»:

Խորենացու գրքի հատորը և գլուխը այսպես ճշգրիտ կերպով նշելը ցույց է տալիս, թե որքան իրական են «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակի տեղեկութիւնները:

Այդպիսի մի տեղեկութիւն է նաև Բուզանդարանին վերաբերող տվյալը, որից իմանում ենք, որ «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակի ունեցած ձեռագրերի հավաքածուում Բուզանդարանը քաղկացած է եղել վեց լրիվ դպրութիւններից: Այս մասին նա հայտնում է որպես հաստատ իրողութիւն: Այսպես. «Բիւզանդ¹⁰¹, որ զեղեալ իրս պատմէ Հայոց աշխարհիս իբր զմնացորդս նախկին պատմագրաց. հատորս Զ (=վեց)»: Եթե վեց դպրութիւններից որեւէ մեկը պակաս լիներ՝ ցուցակի հեղինակը կնշեր այդ: Ինչպես տեսանք, նա Դաշանց թղթի մասին գրում է. «Ի հին օրինակսն ոչ ուրեք գտանի»: Ավելացնենք նաև Մովսես Խորենացու և Եղիշեի երկերի մասին նրա հայտնած տեղեկութիւնները: Այսպես. Եղիշեի Պատմութեան նրա ունեցած օրինակը թերի է եղել, որից ելնելով նա գրել է. «Եղիշէ վարդապետ, որ է Պատմութիւն նահատակութեան սրբոց Ղևոնդեանցն և Վարդանանցն: Թէպէտ և զպատերազմունսն սրբոյն Վարդանայ որ նախ քան զնահատակիլն ըստ պատմագրաց՝ այժմ ոչ գտանի ուրեմ»:

Խորենացու գրքի կապակցութեամբ նա հայտնում է. «Մովսէս Խորենացի. հաւաստապատում պատմագիրք, շորս հատոր, սկսեալ յԱղամայ մինչև ի Զենոն կայսրն, որպէս վկայէ Թումաս Արծրունեաց պատմագիրք, բայց այժմ զԵրիս հատորս միայն երևի, իսկ շորս ողն ոչ ուրեմ գտանի ի սաղեւոյ հերձուածողաց»:

100 Պետք է լինի՝ «ԼԳ» (կամ էլ՝ պետք է ենթադրել, որ «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակի ունեցած ձեռագրերում Խորենացու Պատմութեան նշված գլուխը կրել է ԼԱ համարը):

101 Նկատենք, որ այստեղ նույնպես Բուզանդարանը Փափատոսի անունը չի կրում և ներկայացված է «Բուզանդարան» ընդհանուր վերնագրից բխող «Բիւզանդ» բառով: «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակը մնացած բոլոր դեպքերում պատմիչներին նշում է կրկնակի անուններով (Ղազար Փարպեցի, Մովսես Խորենացի, Անանիա Շիրակացի և այլն): Այդպես կնշեր նաև Փափատոս Բուզանդին, եթե սա լիներ ամբողջ Բուզանդարանի հեղինակը:

Այսքանից հետո պարզ է, որ եթե «Պատմագիրք հայոց»-ում նշված Բուզանդարանը վեց դպրութուններից բաղկացած չլիներ՝ ցանկում կկարգայինք «Բուզանդ, հատորս վեց: Բայց այժմ դչորս հատորս միայն երևի, իսկ նախորդին ոչ ուրեք գտանին»:

Հեղինակի գործածած «իրք գմնացորդս նախկին պատմագրաց» արտահայտությունը առավել որոշակիություն է վկայում Բուզանդարանի վեց դպրութունների մասին, որովհետև միայն մեկ հեղինակի՝ Փավստոսի անունը կրող շորս դպրութունները չէին կարող համարվել «մնացորդի նախկին պատմագրաց»:

Հիշենք Քովմա Արծրունու «մնացորդի պատմագրացն առաջնոց» արտահայտությունը, որով Արծրունին նկատի է ունեցել մի քանի տարբեր պատմիչների¹⁰²:

«Պատմագիրք հայոց» ցանկն ընդօրինակված է 1724 թվականին, Նոր Զուղայում, Մովսես Զուղայեցու պատվերով: Այս փաստի լույսի տակ մեզ շատ հավանական է երևում Ստեփանոս Հարությունյան Տեր-Հոհանյանցի կարծիքն այն մասին, որ ցուցակը հանդիսացել է Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում պահված ձեռագրերի ցուցակը: Տեր-Հոհանյանցը «չերթայն յԱսպահան գտեալ է ուրեք ցուցակ մի գրչադիր մատենից, զոր կարծէ լինել Ամենափրկիչ վանաց Նոր-Զուղայում»¹⁰³: Որ Զուղայում ժամանակին գտնված է եղել Բուզանդարանը պարունակող մի հին ձեռագիր՝ երևում է Զուղայում ընդօրինակված և այժմ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող № 1862 ձեռագրից: Սա զանազան մատենագիրների երկերի ժողովածու է, որի 164ա—186բ թերթերի վրա ընդօրինակված են Բուզանդարանից բազմաթիվ գլուխներ: Ընդօրինակությունը կատարվել է 1641 թվականին: Վերնագիրն է. «Ը Բուզանդրեան պատմութենէ»:

Մեզ հայտնի են տեղեկություններ Նոր Զուղայում գտնված և «Պատմագիրք հայոց»-ում նշված նաև մի քանի այլ երկերի մասին: Այսպես, Գալուստ Ծիրմազանյանն իր ունեցած 198 ձեռագրերի¹⁰⁴ շարքում նշում է «Պատմութիւն

¹⁰² «Իսկ առ մեզ հասին գրոյցքս այս բոս մնացորդաց պատմագրացն առաջնոց, ի Մամբրէլ վերձանողէ և ի նորուն եղբորէ Մովսէս կոչեցելոյ և միառուն Քչոգորոս Քերթող» (Ք. Արծրունի, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 44):

¹⁰³ Ն. Ա. Կ ի ն յ ա ն ր («Հ. Ամս.», 1952, էջ 54—55) և ազա մենք («Բանբեր Մատենադարանի», № 4, 1958, էջ 75—76) նշել ենք, որ բանասերները շնկատելով «Պատմագիրք հայոց»-ի և Տեր-Հոհանյանցի ցուցակի նույնությունը, վերջինս ընկալել են ուղղակի որպես Նոր Զուղայի ձեռագրերի ցուցակ, այնինչ Տեր-Հոհանյանցի տեսածը «Պատմագիրք հայոց» ցանկն է եղել Բայց սա, իհարկե, չի բացատրում այն հանգամանքը, որ «Պատմագիրք հայոց»-ի բուն հեղինակը ցանկը կազմած լիներ Նոր Զուղայում գտնված ձեռագրերի հիման վրա և այդ ցանկը հետագայում ընկած լիներ Տեր-Հոհանյանցի ձեռքը:

¹⁰⁴ Գալուստ Ծիրմազանյանի ունեցած ձեռագրերի մասին տեղեկություններ հայտնող գիտնականները (M. Brosset, Notices sur une Collection de matériaux historiques et philologiques, due à M. Ad. Berger,—տպվ. „Mélanges asiatiques; Acad. imp. d. sciences de S. P.-bourg, t. IV, 1863, p. 712, նաև՝ t. V, 1865, p. 365. Մեծրոպ եպիսկոպոս, Պատմութիւն Շապհոյ Բաղրատունւոյ, էջմիածին, 1921, էջ IV: А. Д. Берже, Библиотека Калуста Ширмазаняна, стр. 4. Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, էջ LXXXI) ամենուրեք ձեռագրերի քանակը սխալմամբ նշել են 209, 214, 193 կամ 204, չնկատելով, որ ցուցակում նշված համարներից վեցը ներկայացնում են ոչ թե ձեռագրեր, այլ՝ մի տպագիր դիրք և հարյուրավոր կոնդակներ, պարսկական ֆերմաններ և այլ թղթեր (տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, արխիվ, կաթ. զիվան, թղթ. 228, վ. 17), որոնք, ի միջի այլոց, հրի ճարակ դարձան: Միայն մի-երկու ձեռագիր, հրաշքով փրկված, պահվում են մեր Մատենադարանում:

հայոց ի Մովսիսէ Խորենացոյ, օրինակեալ ի ՌՃԷ (=1658) թուին Հայոց ի նորն Զուղայ, ի թագաւորութեանն Շահաբբաս փոքերն»: Նույն Շիրմազանյանը 1865 թվականից առաջ ուղղել և կարգավորել է Կովկասի կուսակալութեան պաշտոնյա, գրադարանապետ Ադոլֆ Բերժնից ակադեմիկոս Մ. Բրոսեին անցած մի ձեռագրացուցակ, որտեղ գրանցված են եղել նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում պահված 208 ձեռագիր: Այս ցանկում Շապուհ Բագրատունու պատմությունը խորագրված է աղճատված այնպես, ինչպես որ դտնում ենք «Պատմագիրք հայոց»-ում¹⁰⁵: Սա որոշակի փաստ է, որը, կարծես թե, կասկած չի թողնում այն մասին, որ «Պատմագիրք հայոց»-ում նշված ձեռագրերը մասն են կազմել նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում պահված և Ադոլֆ Բերժնի ունեցած ցուցակում գրանցված 208 ձեռագրերի: Այս ձեռագրերի շարքում է եղել նաև վեց դպրութուններից բաղկացած Բուզանդարանը:

Այսպիսով, մի շարք փաստեր ցույց են տալիս, որ XVIII դարում, հավանաբար նոր Զուղայում (որտեղ որ ընդօրինակված է «Պատմագիրք հայոց» ցանկը պարունակող № 2271 ձեռագիրը) գեո գոյություն է ունեցել վեց լրիվ դպրութուններից բաղկացած մի Բուզանդարան, որի հիման վրա էլ «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակը իր ցանկում նշել է. «Բիւզանդ, որ զեղեալ իրս պատմէ Հայոց աշխարհիս իրր զմնացորդս նախկին պատմագրաց, հատորս վեց»:

Վերադառնալով Պրոկոպիոս Կեսարացուն՝ հիշենք, որ նա «Վասն շինութեանց» երկում վերապատմել է Բուզանդարանի առաջին դպրութուններում դտնված այն միևնույն գլուխը, որից օգտվել է նաև Հովհան Տարոնացին: Դա, ինչպես ասվեց, «Ապստամբութիւն Պարթևաց, որ եղև ի յայս ժամանակի» խորագիրը կրող գլուխն է:

Ինչպես որ Ազաթանգեղոսի արձանագրությունը, Մամիկոնյանների գրույցը, Ասողիկի «Տիեզերական պատմությունից» քաղված հատվածն արտադրույց առաջ Հովհան Տարոնացին անվանապես նշում է իր սկզբնաղբյուրները («Մատենան Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացոյ», «այսպէս շարագրէ (Ազաթանգեղոսը—Գ. Ա.) զՄամիկոնէիցն սակս ազգացեղութիւնն», «երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացոյ և Ստեփանոսի Տարոնացոյ»), այնպես էլ Պարթևաց ապստամբությանը վերաբերող գլուխը Բուզանդարանից քաղույց առաջ նա հայտնում է. «զսոյն ճառէ ժամանակագիրն (Բուզանդարան ժողովածուն կազմող հեղինակը—Գ. Ա.) այդպէս որպէս առաջիդ կայ»:

Այս խոսքերից անմիջապես հետո նա բերել է իր խոստացած գլխի պատճենը, որը, սակայն, այժմ ընկալվում է որպես նրա սեփական շարագրանք: Բյուրիմացությանը նպաստել է, ի շարս մյուս պատճառների, նաև ութ տողանոց մի միջանկյալ հատված՝ Մարսյակի հատվածը¹⁰⁶, որը սխալմամբ ընդ-

105 Ա. Բերժնի ունեցած ցուցակում Շապուհի պատմությունը նշված է եղել այսպես. «Շապուհ պատմագիր, որ է պատմութիւն Ռմբրզաբբաղայ (Պատմագիրք հայոց)-ի մի օրինակում պահպանվել է ճիշտ ձևը. «Աբրոյն Սմբատայ» և այլոց սրբոց նահատակաց, որ ի թուին ԴՃԲ» (տե՛ս Շ ա պ ու հ Բ ա գ ր ա տ ու ն ի, էջմիածին, 1921, էջ VI):

106 Տե՛ս ԱՅՊ, էջ 7, տողք 14—21: Ի դեպ՝ այս հատվածում հանդիպող Փառոխս և Փառական, ինչպես նաև Գրիգորի և Տրդատի վարքագիր Ազաթանգեղոսի Պատմության ժածել կուտել զպառականն» և «Փառական ճեմակաց» (Ազաթ. § 211) արտահայտությունների կապակցությունը հայտնենք հետևյալ նորությունները: Ազաթանգեղոսի նորահայտ մաղրիդյան ձեռագրի բնագրում պառական բառը թարգմանված է քոսդրիա (=շնեքով որս) արտահայտությամբ

օրինակված լինելով պատճենի մասին աղղարարող խոսքերի («դսոյն ճառէ ժամանակագիրն այդպէս որպէս առաջիդ կայ») և նրան անմիջապես հաջորդած բուն պատճենի միջև, ընդհատել է տրամարանական կապը բնագրում և թույլ չի տվել նկատելու, որ նրանք վերաբերում են իրար և որ «Ապստամբութիւն Պարթևաց, որ եղև ի յայս ժամանակի» խորագրով սկսվում է ժամանակագրից քաղված հատվածը:

Մարսյակի հատվածի իր տեղում շիինելու փաստը նշել են համարյա բոլոր այն բանասերները (Ք. Պատկանյան¹⁰⁷, Ն. Զնտոյան¹⁰⁸, Ն. Մառ¹⁰⁹, Ա. Մատիկյան¹¹⁰, Բ. Սարգիսյան¹¹¹, Ն. Ակինյան¹¹², Ստ. Մալխասյանց¹¹³ և ուրիշներ), որոնք այս կամ այն առիթով գործ են ունեցել այդ հատվածի հետ:

Սիմեոն Ապարանցու ունեցած ձեռագրում Մարսյակի հատվածն ընդօրինակված է եղել Մամիկոնյանների գրույցից անմիջապես հետո, իսկ մեզ հասած ձեռագրում (№ 2639) ինչպես տեսանք, այն ընդհատում է ժամանակագրին վերաբերող նախադասութիւնն և նրանից քաղված հատվածի կապը: Պետք է ենթադրել, որ հատվածն սկզբնապես ընդօրինակված է եղել ձեռագրի լուսանցքում և հետագայում իր տեղը կորցնելով, տարրեր գրիչների կողմից զետեղվել է բնագրի տարրեր տեղերում: Այսպիսի դեպքեր հաճախ են պատահում: Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 3079 ձեռագրի 257բ էջում, օրի-

(«ὅπως τῆ τῶν κωνυγίων τετραποτασι θήρα τὰ τῆς λύπης εἰς τετραπόσητα μεσεβληθῆ», տե՛ս G. Garitte, Documents pour l'étude du Livre d'Agathange, Citta del Vaticano, MCMXLVI, p. 48): Մրանով կարծես թե հաստատվում է Առձևոն բառարանի կարծիքն այն մասին, որ «պատական» նշանակում է «օրսի շներ»: Ինչ վերաբերում է Փառոխա, Փառական, Փառական Շեմակաց անուններին՝ դրանք, ըստ երևույթին, պետք է նույնացնել Փարուա և Փառակա տեղանունների հետ: Մրանք, Գողթան դավառում գտնված երկու հարևան գյուղերի անուններ են: Պատմական Հայաստանի քարտեզի վրա ուրիշ ոչ մի տեղ չի կարելի ցույց տալ իրար մոտ գտնվող այսպիսի երկու բնակավայր, որոնք, արդարացին են հետևյալ արտահայտությունը. «Փառոխա կոչեն գտեղի բնակութեանն և Փառականն դաշտ որոց և արշաւանաց նոցին» (ՍԾՊ, էջ 7): Փառական-ը պահպանել է իր անունը, իսկ Փառոխա-ը ժամանակի ընթացքում ավելի հայկականանալով դարձել է Փարուա, իսկ այժմ աղբրեղանցիները կոչում են Բուրհուն (<Բուհրուա<Փուիբուա<Փիբուա): Գեո հինգերորդ դարում Փառոխան արդեն ուներ մեկ ուրիշ այլափոխված ձև՝ Փառախա: Մեր նշած բառերի շուրջ ստեղծված զանազան կարծիքների մասին տես՝ Լ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Արմատական բառարան, հատ. 6, Երևան, 1931, էջ 322, 323, 854, 855 և հատ. 9, 1932, էջ 1160:

¹⁰⁷ История императора Иракла, С.-Пб., 1862, стр. 173.

¹⁰⁸ Բ. Զ ն տ ո յ ա ն, Գատապտան ի վերայ Խորենացոյն և դատաւոր նորա—«Բազմավէպ», 1878, էջ 40, ծ. 3:

¹⁰⁹ Н. Я. Марр, О начальной истории Армении, стр. 275. Այստեղ Ն. Մառը բերելով Ն. Զնտոյանի կարծիքն այն մասին, որ Մարսյակի հատվածը «ի տեղի ուրեք յիշատակի» որպես բան «Ղաղարայ Փարպեցոյ, որ յետ ճառելոյ դժննաց՝ ճառէ և դայս», չի նկատել, որ Զնտոյանը նկատի է ունեցել Սիմեոն Ապարանցու «Վիպասանութիւնում» գտնվող այն սխալ հիշատակությունը, որի համաձայն «Սերեոսի Պատմութիւնը» միացած հատվածը շարագրված է եղել իբր Ղաղար Փարպեցու կողմից:

¹¹⁰ Ա. Մ ա տ ի կ յ ա ն, Անանունք կամ կեղծ Սերեոս, էջ 83, ծան. 2:

¹¹¹ Բ. Ս ա Ր գ ի ս յ ա ն, Ս. Ապարանցին և Կեղծ Սերեոսի առեղծվածը—«Բազմավէպ», 1915, էջ 8:

¹¹² Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Սերիոս նպիսկ. Բագրատունեաց, էջ 31:

¹¹³ Ս տ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց, ՍԾՊ, էջ 166, ծան. 13: Նաև՝ История епископа Себеоса, Ереван, 1939, стр. 138, прим. 17.

նակ, հանդիպում ենք այսպիսի մի հիշատակարանի. «Ով ընթերցող եղբայր, սա շակերտ ոչ ունէր, գտեղն ոչ դիտելով աստ եղի. այսպէս իմա»: Այստեղ ակնարկվող հատվածը մեկ ուրիշ ձեռագրում ընդօրինակված է բոլորովին մի ուրիշ տեղում (ձ. № 7584, էջ 354ա): Անհետաքրքիր չի լինի հիշել նաև Ստեփանոս Ասողիկի «Տիեզերական պատմութիւնում» հանդիպող մի ընդմիջարկութիւն, որը նույնպես տարրեր ձեռագրերում ընդօրինակված է ըստ գրիչների ճաշակի: Նկատի ունենք ՍԵՊ, 124, տողք 22—23 և Ասողիկ, Ս.-Պբուրգ, 1885, էջ 96, տ. 1—4 հատվածը¹¹⁴, որը մենք Ասողիկի հնագույն ձեռագրում (№ 2865, էջ 168բ) գտնում ենք ընդօրինակված լուսանցքում: Սրանից մի քանի տող հետո (էջ 169ա, տ. 12—15) դարձյալ լուսանցքում հանդիպում ենք մեկ ուրիշ հիշատակագրութեան այն մասին, որ ընդօրինակութեան համար հիմք ծառայած ձեռագիրը տվյալ տեղում աղճատված է եղել. «Մուտ է տեղոյ արինակն»: Նույնիսկ այսպիսի մի հիշատակարան թափանցել է բնագրի մեջ և հրատարակվել նրա հետ որպէս Ասողիկի խոսք¹¹⁵:

Բարերախտարար պահպանվել է Ասողիկի Պատմութեան այն հնագույն ձեռագիրը, որտեղից բխել են թյուրիմացութիւնները և որի օգնութեամբ հնարավոր է դառնում վերականգնել ճշմարտութիւնը. մի բան, որ չենք կարող ասել Մարսյակի հատվածի կապակցութեամբ: Հովհան Տարոնացու բնագիրն արդեն ընդօրինակված է աղճատված վիճակում և մեզ մնում է բնագիրը կարգավորել՝ Մարսյակի հատվածն իր այժմյան տեղից լոկ բանասիրորեն ազատելու միջոցով:

Հատվածը հեռացնելուց հետո բնագրում կրկին իրար են մոտենում անշատված մասերը և դրանով հնարավորութիւն են ստեղծում նկատելու, որ Հովհան Տարոնացին ժամանակագրին վկայակոչելուց հետո անմիջապէս բերել է նրանից քաղված գլուխը, խորագրի հետ միասին: Այսպիսով մինչև այժմ որպէս երկրորդ գլխի վերնագիր ընկալված «Ապստամբութիւն Պարթևաց որ եղև ի յայս ժամանակի» արտահայտութիւնը պետք է այսուհետև դիտել որպէս ժամանակագրից արտագրված բնագրի սկզբի բառեր: Սրանով Հովհան Տարոնացու հատվածում վերանում է Ա և Բ գլուխներն իրարից անջատող խորագիրը և ամբողջ հատվածը կրկին միանում է մի ընդհանուր գլխի մեջ: Այս գլխի նյութն ամբողջապէս քաղված է ժամանակագրից, որի անունը ամենայն հավանականութեամբ նշված է եղել գլխի խորագրում, ինչպէս որ հաջորդ գլխի խորագրում հայտնված է Մովսէս Խորենացու և Ստեփանոս Տարոնացու անունները: Հայտնի է, որ Հովհան Տարոնացու հատվածը մեզ հասել է անխորագիր (տպագիր բնագրերի խորագիրը պատկանում է հրատարակիչներին) և շունի իրեն նախորդած և հաջորդած բնագրերը: Ահա այդ կորած մասերում է, մեր կարծիքով, մնացել նաև ժամանակագրի անունը պարունակած խորագիրը:

Իսկ որ «Ապստամբութիւն Պարթևաց, որ եղև ի յայս ժամանակի» խորագիրը պատկանել է ժամանակագրին՝ երևում է նաև այն փաստից, որ այն չի համապատասխանում Հովհան Տարոնացու հատվածում իր տակ գտնվող նյութին: Պարթևաց ապստամբութեանից բացի այստեղ միևնույն խորագրի տակ գետեղված է Հայաստանում և Պարսկաստանում հարյուրավոր տարիներ իշխած թագավորների ժամանակագրական ցանկը, որը կապ չունի ապստամ-

¹¹⁴ Այս հատվածի շուրջ ծագած զանազան հարցերի մասին տե՛ս Ասողիկ, էջ 351, ծ. 76:

¹¹⁵ Այս մասին մանրամասն տե՛ս ՍԵՊ, էջ 194, ծան. 66:

բության հետ և որը Հովհան Տարոնացին Պարթևաց ապստամբության մասին գլուխն արտագրելուց հետո շարունակել է քաղել նույն ժամանակադրից և զետեղել նրանից բերված մյուս նյութերի շարքում: Բացի այդ, այս ցանկում կարգում ենք. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծրին քաղաքի» (ՍԵՊ, էջ 9): Հաջորդ գլխում հանդիպում ենք միևնույն դեպքին վերաբերող մի այլ տեղեկության, որի համաձայն Արշակը Հայաստանի թագավոր է կարգել ոչ թե իր որդի Արշակ Փոքրին, այլ՝ եղբորը՝ Վաղարշակին: Պարզ է, որ միևնույն հեղինակը չէր կարող մի տեղ մի բան հաղորդել, մեկ այլ տեղ՝ մեկ ուրիշ: Չէր կարող պատահել նաև, որ հեղինակն սկզբում իր հայտնածը հետագայում հերքեր առանց պատճառաբանության: Մնում է ենթադրել, որ երկու տեղեկություններն էլ հեղինակի կողմից քաղված են այն տարբեր սկզբնաղբյուրներից, որոնց նա դիմել է իր հավաքածուն կազմելիս: Իսկ այդ աղբյուրներից մեկի մեջ մտնում են Մ. Խորենացին և Ստ. Տարոնացին, ինչպես որ հայտնվում է բնագրում, իսկ մյուսի մեջ, ինչպես տեսանք, ժամանակագիրը (Բուզանդարանը): Ինչքան որ բնական է Արշակ-Վաղարշակ, որդի-եղբայր անհամաձայնությունը երկու տարբեր սկզբնաղբյուրներից կատարված արտագրությունում, նույնքան անտրամաբանական է դա միևնույն հեղինակի մոտ:

Մյուս կողմից՝ Սիմեոն Ապարանցու միջոցով իմացանք, որ Մամիկոնյանների զրույցը նույնպես գտնվել է Պարթևաց ապստամբությանը վերաբերող գլխի սահմաններում, այսինքն Բուզանդարանից քաղված հատվածում:

Այսպիսով բազմաթիվ փաստեր ցույց են տալիս, որ զրույցի սկզբնաղբյուրը Բուզանդարանն է (կորած զպրությունները) և ոչ՝ «Սերեոսի Պատմությունը», որին նա միացած է թյուրիմացաբար:

Г. В. АБГАРЯН

ДРЕВНЕЙШИЙ ИСТОЧНИК СКАЗА О МАМИКОНЯНАХ

(К вопросу о не дошедших до нас книгах Бузандарана)

Определение времени записи древнеармянского Сказа о Мамике и Конаке имеет важное источниковедческое значение. В современном арменоведении общепринятым является мнение о том, что Сказ записан впервые историком VII века Себеосом, который якобы услышал Сказ от китайского посла, будучи в резиденции персидского царя Хосрова Парвеза (590—628).

Путем восстановления дефективного текста, служившего причиной недоразумения, и сличения Сказа с некоторыми другими памятниками древнеармянской литературы автор статьи приходит к выводу, что в состав «Истории Себеоса» Сказ включен случайно и что он является армянским преданием, которое первоначально было записано автором утрянных книг Бузандарана (Фавстоса Бузанда).

Одновременно выясняется, что известный нам Сказ исходит не непосредственно из Бузандарана: он находился в виде извлечения из Бузандарана в составе «Истории Баградитов» Иоанна Таронаци (XI в.), от

которой до нас дошел лишь фрагмент, ошибочно присоединенный к «Истории Себеоса».

В исследовании приводятся материалы, свидетельствующие о существовании утраченных книг Бузандарана.

G. V. ABGARIAN

LA SOURCE LA PLUS ANCIENNE DE LA LEGENDE DES MAMIKONIENS

(A propos des livres du «Buzandaran» non parvenus jusqu'à nous)

La détermination de la date de l'écriture de l'ancienne légende arménienne de Mamik et de Konak a une grande importance scientifique. On pense aujourd'hui dans les Etudes arméniennes que cette légende fut originairement écrite par Sébéos, historien du VIIe siècle, qui l'aurait recueillie d'un ambassadeur chinois à la cour du roi de Perse Khosroès Parvèze (590—628).

L'auteur qui restitue le texte défectueux, cause de méprises, et le collationne à d'autres monuments littéraires arméniens anciens, conclut que la légende fut incluse dans „l'Histoire de Sébéos“ fortuitement, et qu'elle est une tradition arménienne transcrite à l'origine par l'auteur des livres perdus du „Buzandaran“ (Fauste de Byzance).

On nous montre en même temps que cette légende ne provient pas directement du „Buzandaran“ mais qu'elle s'est trouvée, sous forme de citation tirée du „Buzandaran“, dans le corps de „l'Histoire des Bagradites“ de Jean de Taron (XIe siècle), ouvrage dont ne nous est parvenu qu'un seul fragment rajouté par erreur à „l'Histoire de Sébéos“.

L'étude renferme des matériaux attestant l'existence des livres perdus du „Buzandaran“.

